

આ રા ધ ના

.

મનસુખલાલ ઝવેરી

આ જ લેખકનાં

રામસંહિતા-એ વિભાગ
સ્મૃતિભ્રંશ અથવા શાપિત શકુન્તલા
ચન્દ્રહૃત
અભિમન્યુ
ફૂલદોલ

• હવે પછી •

કુરુક્ષેત્ર
વિવેચનો

આરાધના

મનસુખલાલ ઝવેરી

નવ ઉત્તળી શકે કાણુ એક આ
સકલ હવનની ધન કાલિમા ?

— મોરો જીવન ક્રુપ —
“ પ્રેમ એ જ ત્યાગ ”

પ્રકાશક :

આર. આર. શેઠની કંપની • પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ • મુંબઈ-૨

સર્વે હક્ક કર્તાને સ્વાધીન

આ સંગ્રહમાંનાં કાવ્યોનો કોઈપણ પ્રકારે લખયોગ
કરવા પહેલાં કર્તાની સંમતિ મેળવવી જરૂરી છે.

~~૩૨, ૫૩૩૬~~

૩૨૬૬૯

રૂપિયા ૩૬/-

૨૦૬૫

૪૫૧.૩૩

ઝરીમ

(૨૫૨૧)

32669

પહેલી આવૃત્તિ ૧૧૫૦ : આસો ૧૯૯૫
મુદ્રક : કસ્તુરચંદ હગનલાલ શાહ : શ્રી લક્ષ્મી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
રાવપુરા : વડોદરા. તા. ૮-૧૧-૩૯

ਡਾਕਟਰ ਪ੍ਰਾਬੁਭਯਨਦਾਸ ਮਾ. ਮਲੇਵਾਨੇ

• ਹਸੋ ਫੈਏ ਮਾਰੇ ਸਤਤ ਤਪ ਸੋਭਨਯਸੁਰਜਿ •

પ્રસ્તાવના

ઇ. સ. ૧૯૩૩માં “ ફૂલદોલ ” બહાર પડ્યું ત્યાર પછી આજ છ વર્ષે ગૂજરાતની સહૃદય જનતા સમક્ષ ફરીથી ઊભવાનું સહભાગ્ય મને મળે છે. પણ ગૂજરાતની રસિકતા અને સહૃદયતા પાસે મારું આ અર્પણ ધરવાને ઊભા રહેતાં, આજે પણ હૃદયમાં એક પ્રશ્ન સ્પુરી રહે છે :

લહરિ એક આજે વળી
સમર્પી મુજ હું રહું તવ પદે અને ન્હાળતો
અતીવ થઇ દીન હું તુજ ભણી : તું સ્વીકારશે ?

પણ એ પ્રશ્નમાં અશ્રદ્ધાની વ્યાકુલતા કે પરિચયહીનતાનું ઔત્સુક્ય નથી. મને ખબર છે કે ગૂજરાતના નિષ્ણાત વિવેચકોએ અને સાહિત્ય-રસિકોએ પોતાની દષ્ટિનાં અમો મારાં કાવ્યો તરફ વહાવ્યાં છે. ગૂજરાતની સહૃદય-અને તેથી જ પ્રમાણભૂત-યુવાન જનતાએ, આ કાવ્યો છૂટાં છવાયાં પ્રગટ થતાં હતાં ત્યારનાં, હરખભેર સત્કાર્યાં છે. વિદ્વાન સંપાદકોએ આમાંનાં કેટલાંક કાવ્યોને પોતાના બહુમૂલ્ય સંગ્રહોમાં લીધાં છે; અને પ્રતિષ્ઠિત શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ પણ પોતાના શાળોપયોગી સંગ્રહોમાં આમાંનાં કેટલાંક કાવ્યો લઇને એનું ગૌરવ કર્યું છે. આમ ગૂજરાતની સહભાવના આ કાવ્યો તરફ મૂળથી જ વહી રહી હોય ત્યાં અશ્રદ્ધા રાખીને એની ગુણલક્ષી દષ્ટિને હું અન્યાય તો કેમ જ કરું ? તેમ જ “સ્મૃતિભ્રંશ”ને સત્કારનાર, “ચંદ્રદૂત”ને અપનાવનાર અને “અભિમન્યુ”

અને “ ફૂલદોલ ”ને પોતાનાં ગણુનાર માયા અને મમતાભર્યા ગૂજરાતની પાસે, આટઆટલા સુખદ અને ધન્ય પરિચય પછી પણ ઊભતાં હું ઔત્સુક્ય શાને ધરું ? મને તો “ તું સ્વીકારશે ? ” નો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે માત્ર એ આર્દ્રભાવથી, જે આર્દ્રભાવ પ્રત્યેક પ્રભાતે પોતાના આરાધ્ય દેવની આરાધના કરતી વેળા ઉપાસકનું હૈયું ભરી રહે છે, તે જે આર્દ્ર-ભાવ ચિરકલ્પિત ને નિશ્ચિત સદ્ભાગ્ય પણ ખરેખર સાંપડતાં મનુષ્યને જરા વિવશ કરી મૂકે છે.

ખાકી ઈ. સ. ૧૯૨૮માં મારું “ સ્મૃતિબ્રંશ ” બહાર પડ્યું ત્યાર પછીના એક દસદશમાં તો ગૂજરાતની રસિક વિદ્વત્તાએ મને પોતાના સદ્ભાવથી ભીંજવી દીધો છે. સ્વ. કેશવલાલભાઈ ધ્રુવ અને મુ. પ્રો. બળવંતરાય દાકોર, મુ. કૃષ્ણલાલભાઈ ઝવેરી અને શ્રી. હિમ્મતલાલ અંબરિયા, કવિવર ન્હાનાલાલ અને શ્રી. રામનારાયણ પાટક, શ્રી. ઉમા-શંકર જ્વેશી અને પ્રો. ઉમેદભાઈ મણિયારઃ આ સહુ સન્નતોએ મારી પ્રવૃત્તિમાં પ્રસંગોપાત્ત રસ લીધો છે અને પોતપોતાની સરળ અને નિખાલસ સૂચનાઓ આપીને મને પ્રોત્સાહન પણ આપ્યું છે.

મુરબ્બીઓ અને મિત્રોના એ સદ્ભાવથી પ્રેરાઈને જ હું આજે “ આરાધના ” ગૂજરાતની સહૃદયતા પાસે ધરી રહ્યો છું. અને ભાઈ હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટના સહકાર વિના એ ધરવામાં વિલંબ થાત એથી વધારે આ સંગ્રહ વિશે બોલવાનો અધિકાર મારો નથી.

સંગ્રહ તૈયાર કરતી વેળા ઘણાંખરાં કાવ્યોમાં મેં સુધારા કર્યા છે. “ ખૂટ પાલીસ વાળાને ” કે “ ભૂકમ્પ ” જેવા કોઈ કોઈ કાવ્યનું વક્તવ્ય પણ, આ રીતે, તદ્દન ફરી ગયું છે. છતાં કાવ્યને અન્તે રચના-તારીખ તો મૂળની જ આપી છે. કાવ્યો અમુક નિશ્ચિત ક્રમમાં ગોઠવીને આ સંગ્રહ આજથી સવા વર્ષ પહેલાં તૈયાર કરેલો. પણ કાવ્યો જેમ જેમ છપાતાં ગયાં તેમ તેમ પાછળથી ખીળાં પણ થોડાં કાવ્યો ઉમેરી

લીધાં છે; ને તેને “ પૂર્તિ ” માં સમયાનુક્રમે છાપ્યાં છે.

“ કુરુક્ષેત્ર ” ના ત્રણ ખંડો—‘ યુદ્ધારમ્ભ ’, ‘ અભિમન્યુ ’ અને ‘ અશ્વ-
ત્થામા ’—“ ફૂલદોલ ” માં સંગૃહીત થયેલા. ત્યાર પછી લખાયેલા ચાર
ખંડો આ સંગ્રહમાં આવે છે. એમાંના પહેલા ત્રણ—‘ પહેલો દિવસ ’,
‘ બીજો દિવસ ’ અને ‘ ત્રીજો દિવસ ’—“ ફૂલદોલ ” માંના ‘ યુદ્ધારમ્ભ ’ ના
અનુસંધાનમાં વાંચવાની હું વાચકોને વિનંતિ કરું છું. ‘ યુદ્ધારમ્ભ ’ થી
‘ મહાપ્રસ્થાન ’ સુધીના પ્રસંગોને આ રીતે, અઠારે દિવસના બનાવોનો
સાર આપીને સાંધી લેવાની મારો કલ્પના છે. એ કાર્ય પૂરું થશે ત્યારે
સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે બહાર પડશે. અત્યારે તો લખાયા છે તેટલા ખંડો
જ અહીં સંગ્રહ છું.

કાવ્યો જે જે સામયિકમાં પ્રગટ થયાં છે તે તે સામયિકનો
ઉલ્લેખ ટિપ્પણમાં કર્યો છે. પણ કેટલાંક સામયિકોના પ્રકાશનની મિતિ
મને મળી નથી શકી. એટલે એ મિતિ કોઇની આપી નથી. મારાં આ
કાવ્યોને પોતપોતાનાં સામયિકોમાં પ્રગટ કરનાર સહુ તંત્રી મહાશયોનો
હું આ સ્થળે આભાર માનું છું.

અને આ સંગ્રહનું ટિપ્પણ લખી આપીને મારી મૂંઝવણ ઓછી
કરનાર મારા સહાધ્યાયી અને સહૃદય મિત્ર ભૃગુરાય અંબરિયાનો આભાર
હું કયા શબ્દોમાં માનું? એમણે કરેલું ‘ મિત્રકૃત્ય ’ જ આભારના શિષ્ટા-
ચારથી પર એવા અમારા સંબંધનું સૂચક છે.

રામનારાયણ રુદ્રયા કોલેજ,
માઉંગા : મુંબઈ નં. ૧૯
૬ : ઓક્ટોબર : ૧૯૩૯

} મનસુખલાલ ઝવેરી

અનુક્રમણિકા

આરાધના	૧	શાને ?	૪૧
કહી શકું	૨	ક્યમ ન માનવી પાંખરે ?	૪૨
ખલે વીણા મારી	૩	અમે મનુજ !	૪૪
થઈ દુઃખને	૪	નોકરી	૪૬
અજબ દયિતે !	૫	કોયલ અને કાગડો	૪૯
આજનું દુઃખ	૬	ગારી જતી'તી નિજ પંથ કાપતી	૫૩
નયનનીર	૮	“ પીયસું સોપ ”	૫૬
રમત આ ?	૯	ખૂટ પાલીસ વાળાને	૬૦
નિશ્ચય આવતો	૧૦	એન્હન હોત હું તો ?	૬૫
ગાયા મૃદુ મૃદુ	૧૨	હાડે જમ	૬૯
ઝરણુ રસનું	૧૩	નથી કવિ થવું	૭૦
તમે ગયાં ?	૧૫	ટકોરા	૭૩
સ્વપ્ન સરોવરે	૧૭	ઓગણત્રીશમે	૭૭
હસે તો—	૨૧	વિસંવાદ	૭૯
સ્વપ્ન મારાં	૨૨	તારાં દર્શન	૮૨
રહો તહીં જ	૨૭	પાર્વતી	૮૫
પૂછું તને ?	૨૯	દંડું	૯૦
કવિનું રિમત	૩૦	હું તો ચાહું	૯૩
કવિ	૩૧	શાશ્વત યૌવનથી	૯૪
સજી દશ ?	૩૨	ભૂકમ્પ	૯૬
તમે જ	૩૩	અમાસ	૯૭
વિક્ષણ મળતું	૩૪	તવ સ્પર્શે	૯૯
ભૂલી નવા	૩૫	સોપાને વ્યક્તિના	૧૦૦
તો ?	૩૬	સ્પર્શ તારો	૧૦૪
ભૂલું તને ?	૩૭	પન્ય તારા	૧૧૧

• કુરુક્ષેત્ર •

		મર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ॥	૧૬૪
		પ્રેમ તણી કલાથી	૧૬૫
પહેલો દિવસ	૧૧૫	બહલો !	૧૬૬
બીજો દિવસ	૧૧૯	સખી ! આજે—	૧૬૯
ત્રીજો દિવસ	૧૨૫	સખ્યતી ધન્યતા	૧૭૦
મહાપ્રસ્થાન	૧૩૫	નવા પ્રાણે	૧૭૧

• પૂતિ •

		ધડીક	૧૭૪
		કહું હું કરને	૧૭૫
		એને હાસ્યે	૧૭૬
શુભયોગ	૧૫૯	ટિપ્પણ	૧૭૮
તને પૂછું, મૈયા !	૧૬૨		

આરાધના

જયજીવન મે. પરમાર

એકરત્ના વસુંધરા

યુક્તિનાં શ્રેયથી થાજ્યું, ત્રાસ્યું ત્રિવિધ તાપથી,
માનવી હૈયું જે મંથી રદ્યું આત્મતાણાં અમા,
તે તેને ન મળ્યાં મોંઘી સિદ્ધિનાં સંચયો વિશે,
કે મળ્યાં વિજયો કેરી વારુણિ કે પિલાસમાં.

આત્માજ્યો તહી હેલંતી લક્ષ્મી જે લાવી ના શકી,
વા ન લાવી શકી દોળો સિદ્ધિ સમૃદ્ધિની વડી,
તે જળ્યું એટલે બાપુ! આપનાં ઈર્મ યોગમાં,
આપના દષ્ટિમાંગલ્યે પંથ એને મળ્યા નવાં.

આપની વાહીમાં બાપુ! અમારું હૈયું બોલતું,
આપનાં પ્રાણમાં પુણ્ય રાષ્ટ્રચૈતન્ય સ્પંદતું,
આર્થ માનવ્યનો ભાવ આપમાં મૂર્ત તો બન્યો,
આપના જન્મથી બાપુ! જય જીવનનો થયો!

બહુરત્ના હશે પુર્વે: યશે કુરારેષ ભાવિમાં,
પરંતુ આજ તો હીસે એકરત્ના વસુંધરા.

(૭૬ મી ગાંધી જયંતિ નાં જન્મભૂમિનાં તા. ૨/૧૦/૧૯૦૧ નાં)
મિગર થયેલ કૃતિની હૃતિ.

આરાધના

આરાધના શી વિધ તાહરી કરું ?
પૂજી શકું કેમ હું કંકુકેસરે
તને — પનોતાં પદપદ્મ જેહને
પ્રત્યૂષ ફેરી સુરખી સદા રમે ?

તારી સુણે મંજુલ ઝાંઝરી ત્યાં
વિમુગ્ધ મારાં કરણે બની જતાં,
ને લીન સૌ થાય કૃતાર્થભાવમાં
ત્યાં શી વિધે હું પ્રણમી શકું ય વા ?

ને ઊર્મિઓ શબ્દ વિશે હું શી વિધે
શકું વહાવી, તવ નેત્રની જ્યાં
સ્પર્શ્યે પ્રભા મોહક, શબ્દ મારા
શમી જતા સૌ સ્વયમેવ મૌનમાં ?

હું મૌન એ ધન્ય ધરી તને રહું,
આરાધના એ વિધ તાહરી કરું.

કહી શકું

તને કયમ કહું સદા નિરખજે મને એકને ?
જહીં ઉપવને અનન્ત તુજ લહેરતાં લાણું હું
અસંખ્ય વનપાદપો યુગયુગાન્તરોથી ઉભાં
ધરા-હૃદયમાં પ્રસારી નિજ મૂળ ગાંઠાં, અને
સમસ્ત અવકાશને નિજ પ્રશાખથી આવરી;
તહીં કયમ કહી શકું નિરખજે મને એકને ?

૫

કહી કયમ શકું, યદા નિરખું છોડ હું કૂમળા
નિરંતર નિહાળી જે તુજ લણી રહે, યાચતા
પ્રસન્ન સ્મિત તાહરું, પ્રણયબિન્દુ એકાદ ને
રહે તલસતા બધા પ્રગટવા કલા આત્મની,
થતાં જ તુજ સ્પર્શ પ્રેમળ; તહીં શકું કેમ હું
કહી ખસ મને જ તું નિરખજે સદા એકને ?

૧૦

કહી શકું હું આટલું : કુસુમ હું ય ઉદ્યાનનું
અનન્ત તવ : ને રહું નિરખી હું ય તારા લણી.

બળે વીણા મારી !

બળે વીણા મારી ! અનવરત પાછી અવ બળે !
બળે સૂરોની રમઝટ બધે રમ્ય બહોવો !
અને સંગીતેથી અભિનવલ કેા સૃષ્ટિ સરળે !

બળે વીણા મારી ! શ્રવણ તુજ સંગીત કરવા
ભલે ન્હોતે શ્રોતા રસિક ચંદ્રિ, વા હોય; પણ ન્યાં
બળે જલુ' તેમાં પરમ વસતો ધર્મ તુજ ત્યાં !

૫

બળે વીણા મારી ! સ્વરહિત શાને પડી રહે,
યદા આ વિશ્વોનો પરમ બજવૈયો અડકતો
તને કાવ્યો કેરી મૃદુલ મૃદુલી અંગુલિ વડે ?

બળે વીણા મારી ! રણગણ બળે આ પળ ગ્રંહી,
યદા તેને સ્પર્શે લલિત સ્વ તુંથી પ્રગટતો;
અને ગાઠા ઘેરા સ્વથી પણ ત્યારે તું બજજે,
બળવે એ ન્યારે સ્પર્શ કરીને રુદ્ર કરથી.

૧૦

બળે વીણા મારી ! સ્પર્શ સ્પર્શે સૂર પ્રગટી
રહેા, ન્યાં સૂધી આ પરમ કર એનો સ્પર્શતો.

૧૫

થતું કુસુમને—

થતું કુસુમને: “ધરું કવણને હું આ પાંખડી?”

—ધરાહૃદયમાં ચિરં સમય ખીજ રૂપે રહી,
નસેનસ મહીં રસો વસુમતી તણા સંગ્રહી,
અનન્ત સ્વપનો તણી મૃદુલ સૃષ્ટિને સર્જતી,
થઈ પ્રગટ જોકલા, પ્રથમ વાર જ્યાં પાંખડી,

૫

થતું કુસુમ મુગ્ધને: “ખહવું ક્યાં કલા આત્મની?”

“રહડી શિવશિરે કૃતાર્થ ખતું સીકરે ગંગના ?
સુણું હું અથવા કથા ઉરતણી નવોઢા તણાં,
રહી, ધડકતાં નવા અનુભવેથી હૈયાં પરે ?
રમું સરળ હાથમાં શિશુતણા હું નિષ્પાપ વા
રહી અંહિજ, માતની સરસ નીલ સાડી મહીં
ખની રહું હું કૂલડું, ઈતર પુખ્તની સાથમાં ?”

૧૦

ત્યાં તો સ્પર્શ્યે અધર અલિનો, ચિત્તના તાર તારે
રહેતાં ગુંજી રવ મધુર, શી ધન્યતા મૌઘ્ય ધારે !

અજળ દયિતે !

તમે નો'તાં ત્યારે, નયન મુજ નો'તાં નિરખતાં
કશું ચે કહ્યાણી ! તમ વિણ બધું નીરસ થતાં;
સુહાગી સૃષ્ટિની સમદ, શિવ, સૌન્દર્યલહરી
નચાવી નેત્રોને મુજ નહિ શકી વા નવ હરી.
તમે, કાં કે, એવાં હૃદય વસિયાં'તાં પ્રિયતમે !
ન કે નેત્રે બીજું કંઈ પણ તમારા વિણ રમે.

૫

અને હો છો ત્યારે પણ ન નયનો કાંઈ નિરખે;
બધું, કાં કે, એનું ભવભવનું નિર્વાણ વિરમે
તમારા નેત્રો ને અધર વિકસાવન્ત સ્મિતમાં,
રુપાળી છાતીની ચઢતર થાતી ધબકમાં.
શશી, તારા, પુષ્પો, ધનુ ધનનું, પ્રત્યૂષઃ સહુનાં
વસે જ્યાં સૌન્દર્યો હસમુખ તમારા વદનમાં.

૧૦

તમે ચે કેવાં છો અજળ દયિતે ! કે નયનમાં
અભાવે ને ભાવે પણ મુજ રમી એકજ રહ્યાં !

આજનું કૂજનું

તેં આજને કૂજન શું લયું કે
મારે ઉરે એ પલમાં વસી ગયું ?
અને હજી એ વિલસી તહીં રહ્યું ?
એવું લયું તેં તુજ કૂજને શું ?

વસન્તની મંગલ આરતી સમી
મેં સાંભળી છે સ્વરધાર તાહરી,
ને સાંભળી છે પ્રિયસંગ તારી
પ્રશ્નો તારો ની 'અથવા નકામી
અખંડ વાતો તણી ધાર સૂરની;
ને ચૈત્રની આંદનીમાં તરન્તી,
ઝીલી છ મેં કૂજનધાર તાહરી
અર્ધી નિશાએ, અધનગતાં ઉરે.

૫

૧૦

છતાં ન તેમાં ય મને મળેલ તે,
અને રહ્યું જે ઉરથી અદીઠ તે
આજે મને સાંપડિયું અચિન્તન્યું.

૧૫

તેં આજને કૂજન એ લયું જ શું ?

આજે નથી માદક વાયુ માધનો,
પ્રદોષ વા શીતળ ચૈત્રનો નથી,
નથી વિલાસી ય વસન્ત આજ કેં.

છતાં ય શા ઊમળકા વસી ગયા ૨૦
 તારે ઉરે દે જળતા જ્યોરે
 વેશાખના તેં તુજ કાવ્ય રેલ્યું ?
 ને કાવ્યમાં યે કહ્યું એવું તે શું
 હજી ય દે અન્તર મારું શુંજતું ?
 વિપાદ તારા ઉરમાં વસેલ શું ૨૫
 તેં કાલજ્યો ? વા રસલીનતાની
 મુકોમળી દો પળ સાંભરી તને ?
 દે માનવીના ઉર ખિન્ન માંહે
 હિસાહ દો નવ્ય જ પૂરવાને,
 માધુર્ય તેં દૂજનમાં વહાવ્યાં ? ૩૦
 વા તું નિરુદેશ જ દૂજતી રહી ?
 નથી, નથી એ તુજ ભેદ પામવા,
 ઉદેલવા એ તુજ દોયકા નથી;
 માધુર્યની અસ્ફુટ મુગ્ધતા આ
 મારે નથી શું જસ, દે હું ચૂંથવા ૩૫
 યેગ્રી જહાં દોમળ કાવ્ય તાહરું ?
 મારે નથી એ કરવી સમીક્ષા,
 મીમાંસવું માર્દવ માહરે નથી.
 હું આજનું દૂજન મુગ્ધ તારું
 ભરી જ મારે ઉર સાચવીશ, દે ૪૦
 ક્યારેક હું જીવનના જ્યોરે
 જળી રહું અંદર ખહાર ત્યારે
 ઊઠે ઉરે એ મુજ, ને વસી રહે,
 વસી રહે ને વિલસી તહીં રહે.

નયનનીર

ભગીરથ તણી ક્ષણી યુગ યુગોની આરાધના,
અને અવતરી યદા પુનિત ધાર ગંગાતણી,
સમુદ્રરણ કાજ પૂર્વજતણાં, ગયાં આથમી
તમિસ્ર ઘન ઘોર એક પુરુષાર્થની જ્યોતિમાં,
તદા નયનનીરની હરણધાર, તેની સરી, ૫

પરંતુ સહસા જ એ સુતતુ ધારને રુંધતી
મહેશ્વર તણી તહીં જટિલતા જટાજૂટની;
અને નયનનીરની પલટી ધાર નૈરાશ્યમાં.

ઉમા તહીં હસી જરી, ‘અવ જવા દિયોને પિયુ !’
કહી કર અડાકતાં; તહીં જ ધાર ગંગાતણી ૧૦
વહે, સ્મિત ધરી ઉરે શિવસતીતણાં શોભન.
ભગીરથ તણાં લસે નયનનીર ત્યાં હર્ષમાં.

સખી ! નયનનીર ચે મુજ વિષાદઘેરાં કદા
જશે પલટી નીરમાં સતત એક આનન્દનાં ?

રમત આ ?

તને શું થે ક્હેવું પ્રણય ! તુજ હૃદયે હૃદય આ
 બન્યું કૃણું કૃણું, રસ નવલ એમાં પ્રગટતાં,
 અને હાવાં તેને દઈ દઈ જ આઘાત વસમા,
 દર્શી નાખે : હૈયા સહ શું કદિ હોયે રમત આ ?

૨૪ : લુલાઈ : ૧૯૩૮

નિશ્ચય આવળે

જગવિષાદ અમંગળ છાયને
 નિજ પ્રસારી શકે નહિ જ્યાં કદી,
 કટુકઠોર રવે નહિ યાતના
 જઈ શકે જહીં, કુદલ સરોજશાં
 સ્મિતભર્યાં, જહીં કાંચનવેણુમાં
 સ્વપનકેરી મનોરથમૂર્તિઓ

૫

પરમ મંગલ નિત્ય તમે ઘડો;
 સ્વપનભોમ સુરેખ સુખે ભરી
 અમર એ સુભગે ! તમ નિત્ય હો !

જવ નિમીલિત નેણુ થકી તમે
 પરિમલો તમ કાનનપુષ્પના
 સભર પ્રાશી રહો, તવ કૈકિલા
 વર વસન્તતણા મૃદુ ખીન શી,
 શ્રિતિપુટે તમ, મંજુલ ગીતની
 રમઝટો ઘડવી જ સદા રહો.

૧૦

૧૫

સુભગ એ તમ હર્ષ, કૃતાર્થતા
 તમ વિમુગ્ધ, અખંડ રહો સદા;
 જગતની સ્મૃતિ કો કટુતા ભરી
 તમ મનોરથની મૃદુ મુગ્ધતા,
 સ્વપનની સુરખી, ઉરની કથા
 રસભરી, તમ ના કદિ લોપજો.

૨૦

કહું છતાં ય, પ્રિયે ? તમ માધવી
કદિક કાળ તણે કર ને ફેસે,
જગતના ભરણે જડ દાહ ને
સ્વપનભોમ તણી તમ રમ્યતા,
કદિક શોષ પડે તમ કંઠમાં,
પ્રિય ! અહીં તવ નિશ્ચય આવલો.

૨૫

અહીં વસન્ત નથી, નહિ ગીતની
મુદભરેલ સજીવન બાલવી,
નહિ શિરીષ, ન ડોલર, માલતી,
નહિ ગુલાબ તણી છ સલજ્જતા,
સજળ વા કમળો નહિ ઝીલવા
સ્મિત મુકોમળની તમ મુગ્ધતા;
અહીં નથી કંઈ કાવ્ય સમુદય વા.

૩૦

તદપિ અન્તરને પડ ઊગતું
ગહન એક ઠળે મુજ લોચને
અમર આંસુ; પ્રિયે ! તમ કાજ જે
પ્રગટિયું, ટકિયું, ટકશે હજી.

૩૫

રતન એ મજ રંકતારું, પદે
તમ ધરીશ, ભર્યે ઉર, હું તદા;
શમવી એ શકશે તમ શોષ ને,
હૃદય મારું કૃતારથલાવમાં
થઈ વિમુગ્ધ, પદે તમ લોટશે.
પ્રગટતાં તવ જીવનધન્યતા
ઉઘડશે ફરી આતમની ઉપા.

૪૦

૪૫

ગાથા મૃદુ મૃદુ

મને પૂછ્યું એણે : ‘જળ નયન તારે કયમ ડળે ?’
કહું મેં ના એને કંઈપણ; રહ્યો માત્ર નિરખી;
ઘડી ન્હાળ્યો એણે નખશિખ મને, ને ઉપહસી
ગયો એ તો ચાલ્યો, ઉપહસી રહ્યો હું ય નિરખી.

કહું હું એને શું ? સતત જગકેરા અનુભવે ૫
થયેલા રીઠા એ ઉર શું કયમ મારું ઉર વસે ?
નકામું જોણું કાં બધિર ઉર પાસે હૃદય હું ?
નકામો વેરાને જહીંતહીં જ હું કેમ વિલપું ?

અને એ શું જાણે ? કયમ જ સમજી એ સુજ શકે ૧૦
સ્વયંભૂ આંસુની ગહનતમ ગાથા મૃદુ મૃદુ ?
શકે એ શેં જાણી મુજ હૃદય કેરી ધબકને ?
અધુરી આશાને ? વિવશ ઉર કેરા સ્વપનને ?

કહું શેં એને કે સહય પદ મારી પ્રિયતમા—
તણાં જ્યારે પાછાં કુમકુમલચાં આંહિં પળશે,
તલા આ આંસુ જો છવિ નયનની એની ધરશે, ૧૫
સરોજો તો એમાં સ્મિતસભર શીઘ્ર પ્રગટશે ?

ઝરણુ રસનું

છટાં પડ્યાં,
 ને આથમી મનમહીં મનની મહેચ્છા,
 અત્યૂષનાં કિરણ કોમળ લાવનાનાં,
 ને કોડ સૌ મુખભર્યાં સહચાર ફેરા,
 જગતને જડ તેજ ડૂબ્યા.

૫

હૂળી ગઈ,
 રે! લુપ્ત એ અવ થઈ શશિલેખ શીળી,
 આશા તણી રવિતણા કરથી કઠોર;
 સીઝી રહે હૃદય રંક નિરાશ્રયે આ,
 વિલપતું વન નિર્જનોમાં.

૧૦

ને ન્હાળવી
 હાવાં રહી નયનને વિધિવક્રતા, ને
 મહેવા રહ્યા હસહ હઃખદવો અખંડ;
 ગાવાં રહ્યાં કરુણ કેવળ આર્તિગીતો,
 હૃદયને દળવું હવે તો.

૧૫

ત્યારે સખી !
 પ્રાલેય એ અનલમાં થઈ ભસ્મ બાશે,
 નિર્દમ્ભ, મુક્ત ઉર આ કવિનું રસીલું;

ને ભસ્મથી પ્રગટશે ઉર કોઈ બીજું,
જગતની જડતા ભરેલું.

૨૦

ત્યારે તારાં સહય નયનો બિન્દુ બે સારશે તો,
પાછું હૈયે ઝરણુ રસનું શીઘ્ર થાશે સજીવ.

તમે ગયાં ?

તમે ગયાં ?

ને ના ફરી કદિ તમે અંહિ આવવાનાં ?
ના શું ફરી તમ સ્મિતે અજવાળવાનાં
અન્ધાર આ હૃદયના ? કદિ નાવવાનાં ?

ના આવશો;

૫

ના આવશો, મન ન જો તમ માનતું, ને
ગ્રેરે ન ભિમિ રસની ઉરને તમારા;
ના આવશો પ્રિયતમે ! અંહિયાં પરાણે;
માને ન મારું મન ચે કદિ દંભ એવે.

ક્યારે ય હું નહિ મથું તમ ખેંચવાને
હૈયા તણા પ્રવહને મુજ મેર, કે ના
ઝૂરીશ લેશ પણ, હું તમ દર્શ કાજે;
ખાળીશ ના મુજ મ નો રથ માધવી ને
હું વધ્ય શોક તણી ઝાળ ભૂખાળવીમાં.

૧૦

શેં હોમવાં અન્તરકૂલ ડાં ને
જવાળા મહીં વ્યર્થ વિમાસણોની ?
કે કુંજની રમ્ય રસાર્દતામાં
વહાવવાં ખિન્ન કશેં હલાહલો ?

૧૫

ભલું નહિ જ એથી શું પરમ ભવ્ય તાટસ્થ્ય કે,
જહીં ન કદિ વંચના વિષભરેલ વ્યાપી શકે ? ૨૦
ન ઘાત પ્રતિઘાતનાં તુમુલ દ્વંદ્વ જેમાં મચે ?
પ્રસન્ન ઉરની ન જ્યાં કદિ ય સ્વસ્થતા ઓસરે ?

અને છતાં મંગળ આશ્વાસિકા
ઝળી રહે જ્યાં નિજ તેજ પાથરી;
સીંચાઈ નિત્યે સ્મૃતિનાં અમીથી ૨૫
સજીવ જ્યાં રહે નિત પ્રાણમંજરી.

એવાં અમૃતથી હું યે સાચવી આશવદ્ભરી,
તમ કાજ સદા મારું હૈયું રાખીશ શુદ્ધ હું;

કે જ્યારે યે તમ પદ વળે તે ભણી, તે ઘડી આ
હૈયું મારું નિજ સરળતા પાથરી મુગ્ધ ભાવે, ૩૦
ઝીલી રહે, માનિનીઓ ! તમ ચરણતણાં કુંકુમો કેરું કાવ્ય.

સ્વપ્નસરોવરે

સરોવર તણાં તીરે સોહાગી વનદેવતા,
પીગળી પડતી જાણે વેણુનાદે વસન્તના.

પતંગ ત્યાં તોરણ તેજ કેરાં
મેંદી તણે સૌરભસૂત્ર ગૂંથે,
ને પૂરતી સ્વસ્તિક ચંદ્રિકાના
ઉદ્ધાસઘેલી મૃદુ માધવશ્રી.

૫

ત્યાં ભૂંગના શુંજનના સતારે
તરંગ ધીમે નિજ તાલ આપે,
ધીમે તહીં કોકિલ મત્ત કોઈ
ફૂળ રહી પંચમસૂર રેલે.

૧૦

પ્રકુંદલ ત્યાં પુષ્પ તણા પરાગે
પ્રમત્ત ધીમે પદ વાયુ આવે,
ને મુગ્ધ મીઠી સરપોચણીને
અગ્નિંતવી વક્ષ વિષે સમાવે.

ધીમેથી એની ઉર પાંખ ડીને
ખોટી, લરીને સ્મિત નેણુ એને,
મૂંઝાવતો ચત્રશ ચુમ્બનોથી
રીઝાવતો આ દુશ તે પ્રિયાને.

૧૫

અનીશ એનાં અલિરામ અંગે,
રોમાંચ કેરી લહરી પધારે,

૨૦

ઉત્કૃષ્ટ પામે મૃદુ મુગ્ધતા ને
ખીજી પળે એ રસલીન થાયે.

ઘેરી વળે કે મધુમોહ એને,
ઢળી પડે લોચન લોલ એનાં,
ધરે અનોખી રમણીયતા એ
ઘડેલ જાણે સ્મરનાં સ્મિતેથી.

૨૫

ઢળી પડે એ સરસેજ માંહે
ખીછાવી જ્યાં ચાહર ચાંદનીની,
ગૂંથી દીધાં તારક-ચન્દ્ર કેરાં
સહસ્ર જ્યાં સૌરભપૂર્ણ પુષ્પો.

૩૦

નિષેધની નિર્જળ ઉક્તિઓ સૌ
સિતકરના સૂર વિષે સમાય;
ને એ ભળી કૂજનધાર માંહે
વસન્તના વેણુ રવે લપાય.

વિલોકતી લોલ વિલાસલીલા
એકી હતી હું સરતીર ત્યારે,
ન જાણ્યું શેણે પણ પાંપણે ત્યાં
ડળી રહ્યાં એ જળખિન્દુ મારે.

૩૫

લસી લસીને ઉર બંસરીમાં,
લસી રહ્યો'તો રસરાજ મત્ત,
મારે ઉરે તેમ લસી રહ્યો'તા—
નહીં કહું—જાવ, લસ્યું ન કેઇ !

૪૦

કુમારથી ત્યાં ઠર બે અચિન્ત્યા,
દાથી રહ્યા લોચન આર્દ્ર મારું;
રોમાંચ મારે તન પાં ગ રે લાં
એ પારખી સ્પર્શ ગયાં ઘડીમાં. ૪૫

‘જાણી ગઈ હું તમને, રહોને,’
લવી રહી; ને નિરખી રહી હું
નિર્વાણને નેણ તણા, મુધાને
સંતપ આ એકલ ચિત્તકેરી. ૫૦

રણત્રણી ત્યાં ઉરતાર મારા
રહ્યા તમારા પદને રવેથી,
વસન્તની મૂર્તિ વિલાસગોલા
જેની અધીરી ગતિમાં વસી’તી. ૫૫

સ્મિતો સ્થળે અધરે અનોખાં
ભિલા તમે પ્રીતમ શી છટાથી !
શૃંગારનાં કામલુખોડનો ઓ
વસ્ત્રાં તમારી અખબેલડીમાં. ૫૫

અમીપ ભિલા પ્રિય, તો ય હું
અનીશ છાંડે નિજ મોઘ્યને ના;
અર્થું નહિ સ્વાગતવેણ એક,
ઝટ્ટેરી ય કે ના સ્મિતરેખ આછી. ૬૦

નિવારવા ક્ષોભ મથી રહી ત્યાં,
ભીડી જ દીધી લુગપિજ્જરે ને
વેંચાત્યથી માર્દવ અંગ દેરું
મદી રહ્યા મોહન, મારું દેવું ! ૬૫

સમાધિમાં વિહ્વલતા સરે ને
સૌભાગ્યસાથે વિશમે વ્યથાઓ,
આનન્દની એક જ રેખ જેવાં
બની જતાં ગાત્ર અચેત મારાં.

૭૦

ને મૌઁદ્યની કૂંપણ કેમળી શા
ખીલેલ મારા અધરે તમારી
જડી તમે ચુમ્બનમ્હોર દીધી,
ઉન્મત્ત કેઈ અલિદંશ જેવી.

‘ઉંઠૂ, ખસોની, કયમ આમ-’મારી
જીભે સ્કુરે કેં પ્રતિષેધવાકયો;
પરંતુ આ શું ? સહુ એ સરે કયાં ?
દુઃકૈવ મારાં ! જડ જગૃતિ રે !

૭૫

એ પૂર્ણિમા : એ પ્રિયસ્પર્શ : ને એ
અનન્ય આનન્દ તણી સમાધિ;
નિસર્ગનાં લાસ વિલાસ કેરાં,
છો આથમ્યાં જગૃતિનાં તમિસ્રે.

૮૦

છતાં ય એ અંકનરેખ ચારુ
હજી ય મારા અધરે રમે છે,
ને ન્હાળું તેને તવ પાંગરે છે
હજી ય રોમાવલિ અંગ મારે.

૮૫

હસે તો—

હસે તો તું એવું સુલગ હસજે કે પ્રિયતમે !
નિરાશાનાં ઘેરાં ઘનદળ ઝખ્ખી મુજ ઉરે
રહ્યાં તે યે તારી ચપળ વિજળીની ચમકથી
દ્રવી જાયે, ભારી લલક ધરી, મીઠાં રુદનમાં.

લલે ને, નહૈ તો એ ઘનદળ રહે ઘેરી ઉરને,
અને સોસે ખારા કલહ, કપટ, દ્વેષ જગના;
પરે એની જ્યારે થર પર થરો ગાઠ ચઢશે,
અને જ્યારે એનો અસહ બનશે ભાર, તવ એ
દ્રવી જાતે જાશે વિશદ જળમાંહે ઘનઘટા.

૫

દ્રવે ના, ને એના વિષમ ભર નીચે હૃદય જો
કદી છૂંદાશે તો પણ ન કશું ખોટું હું ગણતો,
થશે, કાં કે, તો યે ઉર વધુ વિશાળું ઉલટું, એ.

૧૦

સ્વપ્ન મારાં

હજી શ્રદ્ધા મારી, કદિક તુજ પાછાં ઝલુકશે
પ્રતાપી પાદોના મધુર સ્વથી નૂપુર, અને
ફરી ત્યારે મારું થનગન થતું મુગ્ધ ઉર આ,
રહેશે લેટી એ સુરખિમહીં તારા ચરણની.

હજી શ્રદ્ધા મારી, કવચિદ્ધપિ ફરીથી પમરશે,
ઢિલાયેલાં મારાં સ્વપ્ન જગનાં તેજ જડથી,
અને ત્યારે પાછા મધમધ થતા આ હૃદયમાં,
વસન્તી વીણાના સ્વર તુજ સખી ! સ્પન્દિત થશે.

હજી શ્રદ્ધા મારી, પુનરપિ ભરેલી જળ થકી
અધીરી આંખો આ સમદ તુજ શોભા નિરખશે;
અને આંગાંગો આ પુલકિત બનીને અનુભવી
રહેશે કલ્યાણી ! સ્પરશ તુજ સંભવક કદી.

હજી શ્રદ્ધા મારી, સુરભિભર ઉચ્છ્વાસ મુજ એ
ફરીથી ગૂંથાશે મધુમધુર સ્વાસે તુજ કદી,
યદા ફોળાયેલાં હૃદયજળ આ સ્વચ્છ બનશે,
અને તેમાં ઘેરી છવિ નભની ગંભીર વસશે.

ન શાને આહું હું તુજ નયનના નેહ મધુરા ?
ઉવેખું હું શાને સરળ શુચિ તારી સ્મિતસુધા ?

ગમે ના એ તારાં વિલસન સુહાગી કયમ મને ?
મળે ખીજે કયાં એ શરણુ મુજ સંતપ્ત ઉરને ? ૨૦

સખી ! એ કાળે ને નયનમહીં તારા વિલસવા,
ઉવેખી દીધાં મેં પ્રિયજન બધાંયે જગતના;
અને તારા રાગે રસભર થયાં બદ્ધ ઉરથી
પડાયો ના એકે સ્વજનરવનો મન્દ પડવો.

ક્ષમા ! તો એ હાવાં વિનવું દયિતે ! આ સ્થળ મહીં ૨૫
પધારીને તારાં ચરણુ નહિ આજે ખરડજે;
અહીં કાંટે કાંટે કુટિલ અવ તારી મૃદુલતા
ઘવાશે ને મોંઘો કલુષિત થશે રાગ પદનો.

અહીં ફૂંજાં મારાં કુસુમ ફરમાઈ અવ ગયાં,
અહીં હાવાં મારાં પરભૂત તણાં ગાન વિરમ્યાં; ૩૦
શમ્યા સૂરો મીઠા મલયજ અહીં વેણુધરના,
ઉલૂકે આજે તો અભય બની આહીં અથડતાં.

તદા તારે સ્પર્શે નયન મુજ સ્વપ્નો છલબલ્યાં
નવાં, ને દૈવી કેા ઈતર જગ મારું ગૃહ બન્યું;
લસ્યાં રોમાંચેથી મુદભર બધાં ગાત્ર મુજ ને ૩૫
અમીસોતો મોંઘા ધસમસ ધસ્યા યૌવન તણા.

તદા તારે સ્પર્શે યુગયુગ તણાં દાસ્ય ઉરનાં
શમ્યાં, મોંઘો મારે ઝળહળ થયો જ્યોતિ નયને;
સમીપે નેત્રોની નવલ પથ મારે ઉઘડિયા,
પ્રકાશે ને મીઠે પરિમલ ભર્યા નિત્યનિત જે. ૪૦

અને એ સ્પર્શેથી જીવનજળ થ'લેલ મુજ સૌ
વહી ચાલ્યાં વેગે જલધિસમ તારી ઘુતિભણી;
હણુતો હેયાને સકળ મુજ ઓથાર ઊતર્યો,
અને બન્ધો તૂટ્યા પ્રબળ જગ કેરા જટિલ સૌ.

પછી હૈયે મારે કટુમધુર વાક્યો ન જગનાં ૪૫
વસ્યાં લેશે; સ્ફુર્યું સ્મિત ન જગકેરાં સ્મિતથકી;
હજુ વા ના આંસુ' નયનજળ નહાળી જગતનાં,
છકેલો જાણીને જગજન વદા " નહોય અમ આ. "

કોણે છંદાં કઠિન કરથી કોમળાં સ્વપ્ન મારાં ?
ને નેણોના તિમિરપડદે આવરી તેજ લીધાં ? ૫૦
કોણે મારાં કરણકરણે જાડય ઝેરી વહાળ્યાં ?
અંગાંગોમાં પુલકિત થતા પ્રાણને શોષી લીધા ?

તોડી નાખી મૃદુલ મુજ હૈયાતણી ખંસી કોણે ?
ને આશાની અમર ઝરણી સૂસવી ફૂંકવાટે ?
ઊર્મિ કેરે ઝરણુ જખરા થાપી દીધા હિમાદ્રિ ?
પીંખી વીખી સકળ મુજ એ આરુ કોણે ઉરશ્રી ? ૫૫

આંખા ડાળે, મધમધ થતી મંજરી માથ ખેસી,
વાતો'તો જ્યાં સંભર ઉરથી વેણુ વાયુ રસાળ;
ને તેમાં હું કવન કુમળાં ગર્વથી ગૂંથી મારાં,
દેવી કેરી પ્રણયપ્રભુતાને ગળવી રહ્યો'તો, ૬૦
ત્યારે કોણે અરવ પગલે આવીને, નેણુ મારે
આંજ દેઈ કંઈક, મુજને ધારણે ધાર ફેંક્યો ?

કે જાગીને વિકળ નયને નાખતો ધા ફરું છું :
' મારાં રે સ્વપ્ન ! મારાં મધુર મધુર રે સ્વપ્ન ! રે સ્વપ્ન મારાં ! '

❧

પાતાળના સાત થરો ખણી ખણી, ૬૫
ફરી વળું રોજ બધી કરાડમાં,
ને આભનું અન્તર વીંધનાર સૌ
શૃંગે ચડી ચઢું દિશે મુજ મીટ માંડું.

માણેકની ચા બ ડી એ ચડી, કળા ૭૦
કેશે ગૂંથી કોમળ એક ચન્દ્રની,
ગુલાબને ગર્ભ ઘડેલ, સોહતી,
પ્રત્યૂષનાં સ્મિત મહીં મુજ સ્વપ્ન શોધું.

સલજી એ ગાલ વિષે ગુલાબના, ૭૫
ને મુગ્ધ હાસ્યે મૃદુ કોલરો તણા,
મુરેખ એ જૂઠું તણી છદા મહીં
શોધી વળું સ્વપ્નને મુજ ખડાવરો હું.

અધૂરકું સાગર સેજ માં ઢળી, ૮૦
કાયા તણાં કુંકુમ વેરતી બધે,
મદાલસે મન્દ ઢળેલ પોપત્રે
સન્ધ્યા તણા સ્વપ્નને મુજ રોજ હુંડું.

❧

નિશારાણી ! શાને નયનજળ સારો છ અમથાં ?
નકામી કાં રેલો તમ હૃદયની પુણ્ય કરુણા ?

બળે ઘાવો મારા અધિકતર એથી ન શમતાં,
વ્યથા વાધે મારી શતગુણ જળેથી સદય આ.

રહો છો શું નહાળી અનિમિષ દેગેથી ઉડુગણો! ૮૫
પ્રિયાના તાંબૂલે અધિકતર રાતા અધરની
નથી એ મુદ્રા, કે નહિ જ મદમાતી તરુણીના
પદોનો મેં ધાર્યો મુજ ઉર પરે રમ્ય અળતો.

ગયો રાખણને ઉપવન નિશીથે અવશ હું,
તહીં દીઠું આંસુ ડાળતું મૃદુ મન્દારનયને; ૦૯
સચું ત્યાં તો મારે નયન પણ આંસુ, ઉભય એ
મળી આલિંગ્યાં ને ચરણ મુજ થંભી તહીં ગયાં.

તહીં પૂછ્યું કોકે, “કયમ આંહી ભમે ?” વજ્રવચને,
કહ્યું, “સ્વપ્નો મારાં”-“ખસ,”-પણ ન મારા પદ હૃદયા;
“હિસે ગાંડો”-ને ત્યાં શતશત પડ્યા ઢંડ મુજપેં, ૯૫
અને “સ્વપ્નો મારાં” રટી રહ્યું નિશીથે શતમુખે.

❧

હજી શ્રદ્ધા મારી, કવચિદ્દપિ ફરીથી પમરશે
વિહલાયેલાં મારાં સ્વપન જગનાં તેજ જડથી;
ફરી ત્યારે મારે ઉપવન મધુશ્રી વિહરશે,
અને સૌભાગ્યે આ હૃદય મુજ ત્યારે લહરશે. ૧૦૦

રહો તહીં જ

રહો તહીં જ સુન્દરી ! મુજ નજીક ના આવશો ;
 રહો તહીં જ ને મને નયન યે ય મારાં ભરી
 ભરી નિરખવા દિયો મૃદુલ વેલ લાવણ્યની ;
 વિશુદ્ધ તમ સુન્દરી ! ઉછળતી ઉરે મુગ્ધતા,
 કરે, ચરણ, રોમમાં વિલસતી તમારી પ્રભા,
 મને નિરખવા દિયો નયન યે ય મારાં ભરી.

૫

ન જાણું કયમ માહરું હૃદય કમ્પતું લાવતાં
 નજીક તમને, અને અતિથિ ધન્યભાવે ઢળ્યાં
 વિમુગ્ધ તમ નેત્રમાંહિ મુજ નેત્રને રોપતાં.
 નથી હૃદય ચાલતું મુજ સુગાઠ આશ્રેયમાં
 મુકોમળ સમાવતાં સમદ સૌ તમારી છટા.
 નથી અધરપદ્મવે ભ્રમર જેમ ગુંજી રહી,
 કૃતાર્થ જનવું ; નથી પ્રિય જરી ય ઓછાં તમે
 પ્રિયે ! હૃદયને, છતાં વિનવું ત્યાં જ રહો સુન્દરી !

૧૦

હતો ઉપવને હું કાલ તમ રાહને ન્હાળતો,
 તદા નિરખ્યું મેં ગુલાબ તમ શું જ ઉત્કૃષ્ટ કો,
 વસન્તમય વેષમાં તમ સમાન એ લાડતું,
 અને તમ સમાં સ્મિતે સુતતુ છોડપેં સોડતું,
 સમસ્ત સુકૃમારતા તમ ધરી રહી અંગમાં,
 રહ્યું વહવતું ખયે સરસ ગન્ધ ઉચ્છ્વાસની.

૧૫

૨૦

વિલુખ્ધ તહીં હું સમીપ વિચર્યો; અને પ્રાશતાં
 સુવાસ શુચિ એહની ઉર અધીરથી, માહરાં
 નિમીલિત થઇ ગયાં નયન, ને ગળી ત્યાં ગઇ
 ખધી ય મુજ વૃત્તિઓ અમળ એક આનન્દમાં.
 અચાનક જ ત્યાં ગયાં નયન ઊઘડી માહરાં
 અને કુસુમ રમ્ય કેરી મુકુમાર સૌ પાંખડી
 જતી વણસી મેં લહી મુજ કરે રહ્યા સ્વેદથી,
 અને ખરી પડત એ નિરખી ધૂસરી ધૂળમાં.
 થઇ મુજ કરે ગઈ મલિન એ પનોતી પ્રભા.

૨૫

સુવાસ, શુભ વર્ણ કે સુરખિ રમ્ય તેનું કશું
 રહ્યું ન; રહ્યું એકલું મુજ કરેથી ચૂંથાયલું
 અહીં તહીં ખરી પડેલ મૃદુ અંગમાધુર્ય એ.
 પદે લથડતે, ઉરે વિવશ ત્યાંથી હું નહાસિયો.

૩૦

નજીક નહિ આવશે, પ્રિયતમે ! રહો ત્યાં જ કે
 લરી નયન જે ય હું તમ વિશુદ્ધ લાવણ્યની
 અખંડ મૃદુતા તણા તટ પરે સદા થે વસી,
 મમ સ્પર્શથી અમી તમ કદી ય ડહોળ્યા વિના,
 પ્રતિચ્છવિ સુરેખ ત્યાં મુજ સદૈવ નહોળી રહું;
 અને કંઈ અધૂકડાં કવન શું ભારાં રહું.

૩૫

પૂછું તને ?

એકાન્તમાં એકલવાયું લાગતાં,
ભલે થયો તું બહુમાં વિલક્ત;
સર્ળ ભલે તેં રસરૂપરંગે
ભરી ભરી, ચિત્રવિચિત્ર સૃષ્ટિ.

સર્ળ ભલે તેં જડ ને સર્ળવની
અનન્ત લીલા તવ ખેલ કાળે;
અને હજી એ તવ એ કલાને
ભલે બહાવી જ રહી તું રાગે.

૫

પરંતુ પૂછું હું ? તને બધાં આ
ઓછાં પડ્યાં કીડનકો રસેભર્યાં
કે તેં કર્યું સર્જન માનવીનું ?

૧૦

ને માનવીને ઘડિયો; પછી એ
અધૂરું શું એ રહ્યું 'તું તને કે
તેં મૂક્યું તેમાં વળી હૈયું મીણનું ?

કવિનું સ્મિત

‘રહે મુરખ ! રાખ એ કવિપણાં; અમે જાણતાં
 નિગૂઢ તુજ તત્ત્વ સૌ પ્રણયનાં । બધો દંભ એ;
 અસીમ અવકાશ આ સભર જો ભર્યો દીસતો
 સ્વપ્રતિરોધ; તહીં તુજ, કહે, ટકી શે’ શકે
 અનન્ય સ્થિતિ કેવળ પ્રણયની ? ન એ સંભવે; ૫
 સ્ફુરે હૃદય કેમ જો હૃદય અન્યનું ના સ્ફુરે ?
 બધે જ વિલસી રહી પ્રણવ દૈતની લાવના,
 તહીં ય નિરપેક્ષ એ પ્રણયની, કહે, વાત કયાં ?’

તહીં જલધિના ધસ્યા કર અધીર આલિંગવા
 પ્રમત્ત સરિતા — અને જલધિને ઉરે આંદની ૧૦
 ઢળો જ રહી ખડાવરી — તરફકાટ કેા તીવ્રથી
 તહીં કુમુદિની બધું નિરખી દીન નેત્રે રહી.

નિગૂઢ અમકી રહે કવિતાણી તહીં આંખડી,
 અખોલ વદને જરી સ્મિતકળી વળી ખીલતી.

કવિ

“નથી તું કવિ”-હા, ખરું કવિ નથી જ હું; ને મને
ગમે પણ નહિં થવું કવિ જરી ય; ના આવડે
મને કદિ ય, લિન્ન લિન્ન રુચિના જનો તોષતાં.

સુરમ્ય શબ્દો તણી સખળ સિદ્ધિ ના સાંપડી
મને કદિ ય, કે બઢી ન ભરતી કદી લાવની ૫
અને કવિ ધ છોળથી ઉછળતી ઉરે માહરા.
ન વા નયન સ્વસ્થ કે થળથળેથી સૌન્દર્યની
અનન્ત નિરખી શકે અવનવી છટા વિશ્વમાં.

મળેલ મુજને હતો શબ્દ એક ને લાવના
હતી ય મળી એક : તે ઉભય દીધ મેં તો ધરી ૧૦
પદે પ્રણયને; અને નયન જે ય મારાં ઢળી
ગયાં પણ તહીં જ : તો કયમ જ મુગ્ધ મૂગાં ઉરે
સ્ફુરે વિવિધ લાવની લલિત મંજુ શબ્દાવલિ ?
અને કયમ થઈ શકું કવિ ? ખરે, નથી હું કવિ.

સ્રજ દર્શ ?

કલાધર ! સજે છ તું પ્રભુની મૂર્તિ પાષાણથી,
સ્રજ દર્શ મૂર્તિ તો પ્રભુતણી મને આ થકી ?
ગયો હૃદય શોધવા, તવ મળી મને વસ્તુ આ.

તમે જ

તમે જ તમ હાથથી ગુપ્ત ગંગનો માહરા
પ્રવાહ પ્રગટાવ્યો ઉર વિષે; અને નેણથી
અમીમય કર્યો તમે જ; થઈ પુષ્ટ એ ત્યારથી
વહ્યો મનુજમંડપે, જડ સજીવની સૃષ્ટિમાં.

અનેક ઉરધારને નિજ ઉરે ધરી, વેગથી
છલોછલ વહી રહ્યો પ્રવહ એ: બન્યો આખરે
મહાનદ સજીવ ને સખળ કોઈ : ને વિશ્વમાં
કરી પ્રગટ એ રહ્યો પ્રણયના ચમત્કારને.

૫

અને આવ તમે જ કેમ રચી બન્ધ ઇર્ષ્યાતણા
પ્રવાહ તમ એકના જ ઉરમાં મથો રુંધવા ?
રહ્યો ન આવ આપણો પ્રવહ એ : થયો ક્યારનો
સમસ્ત જગનો; ન બન્ધ કદિ વેગ એ સાંખશે.

૧૦

લલેને તો હાવાં ચહું દિશ પખાળે પ્રવહ એ;
અને એ રીતે ચે સભર તમ હૈયે ચ વહશે.

વિક્ષણ મળવું

હતે તારામાં તો, વિવશ ઉર મારું તુજ પદે
રહીને બાંધાઈ, તુજ નયનમાં નિત્ય રમતે;
અને ત્યાં સ્વચ્છંદે કવન ઉભરાતે નિતનવાં,
દયા ને ઐશ્વર્ય, પ્રણય, અયિ ! તારો ગજવતાં.

હતે તારામાં તો, સ્પર્શ મૃદુ તારો અનુભવી,
પ્રફુલ્લી એ રહેતે દિશદિશ મહીં સૌરભ ભરી;
અને એ ગન્ધેથી ઉરની તુજ મૂર્છા ઉતરતાં,
તને એ દેખાતે દરસ નવલાં કેા જગતનાં.

૫

હતે તારામાં તો-પણ ન તુજ પાસે કદિ હતું
મને જોતું તું તે; વરસવું હતું તે વરસીને
થયું હૈયું ખાલી, જળથળ કશું ના મુજ લહી.

૧૦

ન'તી તારે હૈયે મૃદુલ ફૂલ કેરી સરળતા,
ન પાત્રાપાત્રોની સમજણ કશી એ મુજ ઉરે;
-મહ્યાં એ બન્ને; ને વિક્ષણ મળવું આપણું થયું!

ભૂલી જવા

હતો તું ત્યારે, ના હૃદય મુજ જાણી પણ શક્યું,
અનોખી શી તારી અનુભવી રહ્યું તું અસર એ;
મને તો થાતું તું, વય તરુણમાં શૈશવ તાણી
બધી છાયા જેવી અદૃશ બનશે છાય તુજ ચે.

અને થાતું તું કે મુખદ સ્મરણો સૌ સ્વજનનાં,
સખીનાં, સ્નેહીનાં, પરિચિત વળી સર્વ જનનાં;
બધાં ચે ભૂંસાયાં, કહિત પદ્ધતે સમયના,
વિધે તે, ભૂંસાશે સ્મરણ પણ તારાં ચ કંટુ આ.

૫

ગયો તું; ને તારી દુખદ છવિને હું વિસરવા
મથ્યો, ત્યારે ભાંગી મુજ ઉર તાણી એહ ભ્રમણા,
હતો તું ત્યારે ના કદિ પણ હતું કલ્પ્યું હૃદયે

૧૦

ઠસ્યો છે એવો તું દુખદ સ્મૃતિથી આજ હૈયે જ મારે.
તને ભૂલી જવા સતત મથતો; ભૂલવાને ચ તો ચે
પડે છે મારે તો તુજ સ્મરણને બાઝી રૂઢેવું સદા ચે.

તો ?

તને નયન હોત જો મુજ, અને હોતે નહોત્યું તે
સદૈવ મુજ દષ્ટિથી સકળ તંત્ર સંસારનું,
શક્યો ન હત સંભવી કદિ ય તો વિસંવાદ આ,
ન હોત વણસ્યા બધા મૃદુ મનોરથો આપણા.

અને ઉભય આપણે સુખદ હૂંફ અકેકની ૫
સદા અનુભવી, કરે કર ગ્રહી, હસી વિધને,
સજી નિતનવીન કેા મધુરપે મનોરાજ્યને,
અખંડ વિનિગીધણા ગજવતાં હોતે જીવને.

‘અરે ! નયન હોત જો મુજ તને !’—રહું ચિન્તવી;
અને હૃદય મુગ્ધ આ દ્રવતું એક નિઃશ્વાસમાં; ૧૭
મનોરથ વિનષ્ટ સૌ નયન પાસ નાચી, ઘડી
રહે છ મુજ મૂંઝવી મતિ; તદા ફરી ચિન્તવું :

નિહોત્યું કંઈ તે નહિં કદિ ય નેત્રથી માહરાં;
પરંતુ તુજ નેત્રથી નિરખી હું શક્યો હોત તો ?

ભૂલું તને ?

અનન્ત આ જીવનચક્ર કેરો
તું ચે બન્યો એક અમોલ આરો;
સમસ્ત આ જીવનના વિકાસમાં,
પ્રબુદ્ધ આ જીવનના પ્રવાસમાં,
સદા પ્રગતિશીલ જીવન તણા મહા ંહેણમાં, ૫
છે સ્થાન તારું પણ મૂલમોંઘું,
મહર્ષિઓ ને કવિઓ સમાન.

માતા તણી વત્સલ છાલકોથી
ભીંજાઈને આર્દ્ર બનેલ લાવથી,
ને સ્નેહધારે સ્વજનોસખીની ૧૦
સીંચાઈને સંતત, ચોગ્ય કાળે
ફલોન્મુખ થયેલ જીવનતણી ફૂંળી કચારીમાં,
મહર્ષિનાં નેણ તણી મહાત્મતા
સ્પર્શ્યો સ્ફુરી આલભરન્ત લબ્યતા.

ને સ્વાર્થનાં વર્તુલ સૂક્ષ્મ કેરો ૧૫
વિસ્તાર થાતાં અધિકાધિકો સદા,
વડાં, વડેરાં, તટવ્યાપી વર્તુલે,
સમસ્ત મેં માનવતા સમાવી.

અને ' મુજ સમસ્ત, હું સકલનો ' સદા ચિન્તવી,
સમષ્ટિના લુપ્તમાં મિલાવવા ૨૦
મથી રહ્યો વ્યષ્ટિ તણી વિશેષતા.

❧

કુમાશ ત્યાં કવ્યતણી રસેલરી
સ્પર્શ્યે મને, દષ્ટિ નવીન સાંપડી;
ને કાન્ત નેણે કવિનાં મળ્યું મને
અખૂટ સૌન્દર્ય સમસ્ત વિશ્વમાં. ૨૫
ગુલાબમાં જે વિલસી રહ્યું તું
સૌન્દર્ય તે ખાવળમાં ચ લાધ્યું :
મીઠાશ એ કે કિલકૂળ નો ની
લાધી મને કાક તણા ચ કંઠમાં.

મળ્યાં નયન કાન્ત જ્યાં કવિતણાં, બધે ન્યહાળ્યું મેં ૩૦
છલોછલ લસી રહ્યાં પરમ એક સૌન્દર્યને.
અમુન્દર રહ્યું નહીં જગતમાં કશું એ મને.

❧

સૌન્દર્યને મેં કવિનેણુમાં લહ્યું,
મહાત્મ મેં માનવતા મહર્ષિમાં;
ધ્યું મુજ ઉરે, ' અહો ! પરમ લબ્ય સૌન્દર્ય આ ! ૩૫
પ્રતીક પ્રભુનાં અહો મનુજખાળ ! શી ધન્યતા !
મહા પ્રણયની અહો લુપ્તલીજતી છાલકો !
અહો ! જગલપેટતી પુનિત દીપ્તિ સૌન્દર્યની !'
ને મૌઝ્યથી મેં પ્રગટાવી માહરી
આદર્શની અદ્ભુત સ્વપ્નસૃષ્ટિ. ૪૦

❧

તૃતીય તું દર્શક ત્યાં મળ્યો મને,
એની જ એ સૃષ્ટિની હ્રદતાનો,
તેજેભર્યા અંચલમાં લપેટ્યાં
કૌટિલ્યનાં સર્વ તમિસ્ર કેરો.

અગાધ પ્રભુતા હતી નિરખી એકલી મેં હજી, ૪૫
અનન્ત પશુતા મળી નિરખવા મને તું થકી.
નિર્બાળ સૌન્દર્ય, અસીમ લબ્યતા,
મહાત્મ આ અન્તરની વિશાળતા,
જે ધારતી માનવતા શું તે જ આ
ધારી રહી ઘોર તમિસ્ર દ્રેષનાં ?

વેલીનાં એક કૂલે કાં સંજીવન રસો સ્ત્રવે ? ૫૦
ને ખીલાં કૂલમાં શાને જીવનદ્રેષ નિર્ઝરે ?

ઢિલાઈ મારી મૃદુ સ્વપ્નસૃષ્ટિ;
આદર્શના દુર્ગ ગયા બધા ગડી;
અને નિહુર વાસ્તવે હું બળહીન ડૂબ્યો પડી. ૫૫

પરંતુ કયમ હું તને વિસરું ? કેમ વસ્તુસ્થિતિ
લણી નયન મીંચીને, સ્વપ્નસૃષ્ટિ સોહામણી
મહીં જ રમી છેતરું જગતને અને જાતને ?
અને કપટને જ હું કયમ કવિત્વ માની રહું ?

ખરું; જગત લબ્ય છે; અધિક લબ્ય છે માનવી ૬૦
તાણી ઉરવિશાળતા; પરમ લબ્ય છે એથી એ
પ્રસન્ન પ્રભુતાતણી પતિત પાવની લાવના.

પરંતુ પ્રગટયો અહીં મનુજ, તેની ચે પૂર્વ તો
પશુત્વ હતું, છે હજી સતત ઝૂંઝતું એહશું,
કદી કદિક તો યસી પરમ તેજ તેનું જતું. ૬૫

ભૂલી કયમ હું એહને નિરખું એકલો માનવી ?
અધૂરું નિરખું કશેં ચખ સજીવ બન્ને છતાં ?
પશુત્વ તુજ એકલું નિરખતાં રહે દૃષ્ટિ જે
અપૂર્ણ, પ્રભુતા જ એ નિરખતાં ચ રહે તેટલી;
લહી ઉભય તો પછી દરસ પૂર્ણ ના કાં લઈ ? ૭૦
અને કયમ મથું ન વાસ્તવચક્રી જ આદર્શની
ઘડી સખળ મૂર્તિ, જીવનની સિદ્ધિને સાધવા ?

આદર્શને વાસ્તવથી ઉગાડી,
પશુત્વથી હું પ્રભુતા સ્કંદાવી,
વામી દઇ આતમ કેરી વંચના, ૭૫
હું માનવી પૂર્ણ થવા મથું તો,
ગણી કયમ જ ના રહું કવિ, મહર્ષિ જેવો તને ?
જેણે મને જીવનની અખણી
દિશા તણું દર્શન દાખવીને,
તરંગની વંચક જાળ લેલી ૮૦
આદર્શની અમ્મર લોભ દોર્યો !
તેવા તને ભૂલી જ શી વિધે શકું ?

શાને ?

જવા જ્યાં સર્જાયાં, જરુર તમ દેશે નહિ તહીં;
 શકેા ખેડોંચી કચારે ય નહિ, તમ સાચી જરુર ત્યાં;
 નકામાં તો શાને કવન ! મુજ મૌનેથી ઊઠતાં ?

૩૦ : ઓક્ટોબર : ૧૯૩૬

કયમ ન માનવી પાંગરે ?

અને બટુકે, મંજુલા, કનક સર્વ કાલે જશે
 બની અમ સમાન દંભ, ભય, સ્વાર્થનાં પૂતળાં ?
 બિહલાઈ વિધુલેખ આ પુનિત બાલ્ય નિર્દોષની
 જશે બસ શું આથમી, ફરી ન ઊગવા કાજ ? ને
 પ્રતિશ્વસનમાં રમી અવ રહેલ આ મુગ્ધતા, ૫
 બધો તનમનાટ આ, પ્રણય પૂર્ણ આ, આ બધી
 વિશુદ્ધિ ઉરની, અને વિમળ સામ્યની ભાવના
 શમી સકળ શું જશે ? અમરવેલ આનન્દની
 જશે શું કરમાઈ ? ને નયનનીર આચ્છાદશે
 સચેત સ્મિત એમનાં ? મધુરપો શું મસ્તીતણી ૧૦
 જશે પરિણમી બધી મરણશાં જ ગાંભીર્યમાં ?

નમેલ કટિપેં ધરી મનુજ દેહનું માળખું,
 બધાં અમ સમાન શું, બદબદી રહી કીટશાં,
 વિશાળ નિજ જીવને શ્વસન એકલું ધારશે ?
 અને સભર સૃષ્ટિમાં, અબળ ક્ષુદ્ર સંતોષની ૧૫
 ધરી શું મતિ, પેટમાં પરમ પૂર્ણતા પેખશે ?
 અરે ! પુનિત બાલ્ય આ વિકસતાં જ કાલે થઈ
 જશે અમ સમાન એ શબ સજીવ શાં ભૂતકાં ?

બધાં શબ સજીવ શું થઈ જશે જ ? નિઃસીમ આ
 નભે નયન ધૂમતાં વિરમશે ? અને રાગશે ૨૦

પિતામહતણાં અને પ્રણળ પૂર્વજેનાં, હવાં
 થયેલ સ્મૃતિશિષ્ટ સૌ વિભવ, સિદ્ધિ, સમૃદ્ધિનાં
 અખંડ જયગાનમાં ? અતળ ભૂત વાગોળતાં
 નહિં જ કદિ થાકશે ? ઉપહસી ય પોતાતણી
 મનોરથ તરંગની મધુર સૃષ્ટિનાં સ્વપ્નને, ૨૫
 બધાં અમ સમાન શું થઈ જ કાલ ડાહ્યાં જશે ?
 ફરી ધસમસી, મહા શરઝડીથી અંગોળતાં
 સમસ્ત કુરુસૈન્યને, અજય એક અર્જુનની
 નહીં ગલિત તેમનાં નયનમાં ખુમારી ચડે ?
 ન ચેતક પરે ચડી, સમરભોમમાં સિંહશા ૩૦
 પ્રચંડ જયઘોષથી, ઉર સલીમનું વીંધતાં
 ફરી થનગની રહે હૃદય બાલ આ એમનું ?
 પરાગ નિજ પ્રાણનો અફળ વેડફાશે ? અને
 પ્રદીપ પુરુષાર્થનો જગતવાયરે ખૂઝશે ?
 શમી જ શિશુભાવ આ સરળ સર્વ કાલે જશે ? ૩૫
 અને થઈ જશે બધાં કુટિલતા તણાં કીડનો ?
 ઝગે ક્ષિતિજને તટે અમળ ઇન્દુની રેખ તે
 થતી વિકસતાં સુહાગભર પૂર્ણિમાનો શશી;
 વિકાસ સહકારની મૃદુલ મંજરી પામતાં,
 ફળે મધુર આમ્રનાં પરિણમે; અને કોકિલા ૪૦
 બને, વનનિકુંજને સતત પંચમાલાયથી
 વસન્તસમયે ભરી, મદનકાર્યને સાધતી,
 ભલે ઇતર કર્કશ દિજકુલે રહે શૈશવે,
 સજાત ફળ સંભવે ઇતર સૃષ્ટિમાં બીજથી,
 ન એક મનુપલ્લવે કચમ જ પાંગરે માનવી ? ૪૫

અમે મનુજ !

અમે મનુજ ! વિશ્વની સકલ યોજનામાં અમે
રહ્યા સતત અગ્રણી; પરમ સત્ત્વ આ સૃષ્ટિમાં;
અમે મનુજ ! બુદ્ધિના વિરલ વૈભવે સોહતા;
અમે સકલ સર્જને શિરકિરોટ જેવા રહ્યા !

અમે મનુજ ! બુદ્ધિ તીવ્ર અમ, વિશ્વના લેહને
ઘડીક મહીં દે કરી સુતર સોહલા સર્વથા;
ઘડીક મહીં બુદ્ધિ તીવ્ર અમ એ જ પ્રશ્નો કરી
રચે ગહન કોયડા જ અમને ય મૂંઝાવતા.

અમે મનુજ ! બુદ્ધિથી સળળ આ અમારી, અમે
મહા મનુજવંશને પશુ દશાથી ઉદ્ધારિયો;
અને સળળ બુદ્ધિ એ જ મનુજવંશને પાશવી
દશા મહીં કરી રહે વિલસતો અને રાચતો.

અમે મનુજ ! બુદ્ધિના અમ અમાપ સામર્થ્યથી
અમે મન-શરીરની સકલ શૃંખલા લેહતા;
અને અમ સમર્થ બુદ્ધિ નિત શૃંખલાઓ નવી
રચી જ અમ ગાંધતી મન-શરીરને સર્વદા.

અમે મનુજ ! આ અનન્ય અમ બુદ્ધિના વૈભવે,
પ્રતિચ્છવિ અમે બન્યા અતિ સુરેખ સપ્તાતથી;

અને અવ અનન્ય બુદ્ધિ અમ એ જ સ્વપ્રાપ્તિ
સૂત્રે છ ગુણ, રૂપ, જ્ઞાન, વળી કર્મ, આકારને.

૨૦

અમે મનુજ ! બુદ્ધિમાં અમ અસીમ શ્રદ્ધા રહી;
અને ન અમ બુદ્ધિને ગણતરી થ શ્રદ્ધાતણી;
અમે મનુજ ! કેન્દ્ર સી જગતનાં થ બુદ્ધિવડે,
અને જગતને જ કેન્દ્ર અમ બુદ્ધિ માની રહી !

નોકરી

‘ઊગી ગયો સૂરજ અર્ધ તો ચે
લગાડતો મૂરખ વાર, આ તે
રહેવાય કેમે જ ? થયું છ મોડું
પોસાય ત્યાં કેમ જ લાડ આવાં ?’
ને યોલતો મામદ ત્યાં : ‘અલી એ
ને ને રહે આ મુજ સાથ આવવા!
ન જાણતો એટલું ચે ગમાર
કે સા’ખને ત્યાં ન અવાય એથી.
શું હોય તે લાડ કદી ચ આવાં ?
છે આવવું, આવવું છે, કરી કરી
ને ને રહ્યો માથું જ ખાઈ ક્યારનો !
તું લે છ આ મૂરખને ?’ અને ક્યો
ખિન્નઈને હાસમમેર યોલતાં :
‘છે આવવું ને મુજ સાથ તારે ?
લે ! આવજે’ દયા, રડજે હવે તું;
થા ચૂપ, ખસૂ ચૂપ જ !’ એમ યોલી
એને ધરી થપ્પડ બેક દીધી.

૫

૧૦

૧૫

‘મારો છ કાં ? છોકરું આ શું જાણે ?
તેડી જવું ત્યાં જ રહ્યું; નકામો
મારો છ તે ! મારી જ સાવ નાખો.’

૨૦

બીબી વદી તે બહુ મોડું થાતાં
ન સાંભળી મામદ જહાર આલ્યો.

કેધેલયાં રાક્ષસશો હિમાળો
વીંઝે છ કાળા નિજ કેરડાને;
ને સૂસવી સૂસવી વાયરાઓ
કુતકારતા લાખ કૃણીધરોશા;

૨૫

લેંકાર લાલાં ભઠી લોંચમાંથી
વીંધી રહ્યાં મામદના શરીરને;
ને હોઠ લીંસી, જડખું પરાણે
હબાવી, મૂઠી નિજ ખેચ વાળી,
લપેટતો દુર્બળ દેહ કોટના
કાળા અને જીરણ ચીંથરામાં,
ધપી રહ્યો મામદ ઘેર સાંળના.

૩૦

‘લ્યા ! કે મ મો ડા ?’
‘થયું બાઈ, મોડું.’
‘ન ચાલશે એ મુજ ઘેર હાંકે ?
દૂહાડો ચડે ખેડાર, પછી પધારવું
ધીમે ધીમે, એ વળી નોકરીની
હતી હશે રીત કયંહી ?’ ઉવાચ
સાહેબ કેરાં ગૃહિણી કુલીન.

૩૫

૪૦

વળી વધાં: ‘મામદ !’ ‘બાઈ !’ ‘શાને
ભિલો છ ? ભોતો નથી ભાઈ કયારનો
રહે છ તે ? જા, તું રમાડ એને;

ભોળે, જરા થે ન રહે; નહીં તો
 જાગી જશે સાંખ કદાચ. ' આર્યા
 સાહેબનાં એમ વહી સુલક્ષણાં,
 મંડી ગયાં દાતણુ આવવાને.

૪૫

ને શાપતો રાતલ હાસમાને,
 નીચે ગયો મામદ લેઈ ' ભાઈ 'ને,
 અને હસી ફિક્કું જરી પરાણે,
 મથે છ રાતા અટકાવવાને
 એ બાઈના દેવતાણા દીધેલને.

૫૦

કોયલ અને કાગડો

“કૂ કૂ” કરી કોયલનું કબલ
ભીડી ગયું બાગડું કાગડાના
માળા મહીથી; કકળાટ કાળો
મચી રહ્યો ત્યાં કુત્ર કાગડાને.

માતૃત્વ શું એ ઉર કાગડીને
વધી વહી આદ્યું જ કે બિચારી
ન થંભતી કેમ કરી ય રોતાં,
આકન્દતાં ને નિજ માથું ફટતાં.

૫

આ કાગડો એ કુલથંભ જેવો
પંખાળતો, ધીરજ વેણુ કે’તો,
મથે છ રોતી અટકાવવાને
એની પ્રિયાને, પણ કંઠ એને ચૂ
ફૂમો ભરાયો વસમો; ન વેણુ
પૂરાં સરે; બે ત્રણ આંસુ બાઝ્યાં
રતું બીડી ગોળમટોળ આંખે.

૧૦

૧૫

બીબાં કુટુંબી પણ એમનાં એ
ટોળે મળી, ‘કોણ?’ ‘શું?’ ‘કેમ?’ એવા
હબર પ્રશ્ને નિજ લાગણીને
એ બેલડીના મનમાં ઠસાવતાં.

અથા ઘટયું દુઃખ, વધ્યું જ કે, એ
ન કાગડો ચે લવલેશ જાણતો.

૨૦

રડી રહેલી નિજ કાગડી ને
આશ્વાસતો ગદ્ગદ્ કંઠથી એ;
એતું ચ તે વજ્રેર મર્દ હૈયું
દ્રવી જતું, લાગણી પૂર ભાળી
એના કુટુંબી જન સૌ મળેલનું.

૨૫

ઇકું હતું ત્યારથી સેવી, ચોખી,
પંપાળી પાળી જતને ઉછર્યું;
—હૈ તો પડ્યું હોત જ હાઠમાં એ
શિયાળ કે બાજ બિલાડી કેરી—
ઉછેરિયું ને ઉડતાં શિખાડ્યું,
ને ભક્ષને કેમ જ શોધવો ને
ખચી જવું શી વિધ ભક્ષકો તણી
આંખો થકી : એવી કલા બધી ચે
તેણે કહી કે ય લ બા અ હાં ને.

૩૦

૩૫

એને હતું : “મોટું થતાં જ આ ચે
ઉજાળશે કાક તણા કુટુંબને;
ને ખુદ્ધિખેલો નિજ જેમ ખેલી,
પંખી ગણોમાં પદ પહેલું પામશે.”

તેથી જ એણે દિનને ન જોયો,
ન રાત જોઇ, નહિ ટાઢતાપને

૪૦

ગણ્યા; અને ફૂંકી રહ્યો જ એના
“કાછાક” કેરો કુલમન્ત્ર કાનમાં.

—વદી રહ્યું કોયલખચુ “ફૂ ફૂ.”

હાર્યા વિના હામ જ કાગડાએ,
તો યે બળવે નિજ ધર્મ રાખ્યો;
ને રોજ “કાછાક” કરી કરીને
દીધા ભરી કાન જ બાચડાંના.

૪૫

વધું છતાં કોયલખચુ “ફૂ ફૂ.”
“કાછાક,” “ફૂ ફૂ”-ત્યમ રોજ ગાલ્યું.

૫૦

ને એક દી પાંખ સશક્ત થાતાં,
“ફૂ ફૂ” કરી કોયલનું કંઠત
ભીડી ગયું બાચડું કાગડાના
માળા મહીંથી.

ને કાગના વત્સલ અન્તરે ત્યાં,
કૃતશ્રતા કોયલની વચ્ચી ગર્ધ;
એને થયું ના સમજ્યું જ બાચડું
ઉદાર એના ઉર કેરી ભાવના.
કયું ગમે તેટલું તો ય અન્તે
કઠર કરી ના નિગ્ર એ કંઠતે,
અને ગયું જાત પરે જ એની.

૫૫

૬૦

વેનાગ એને જગ માથ આવિયો,
ન લાગણીનો પડવો પડ્યો જ્યાં.

ને જાચકું કોમળ પાંખથી ત્યાં,
 હવા તણે સાગર દોરતું રહ્યું,
 એને થયું કે નિજ લાગણીને
 ન આંધળું અંતર કાગડાનું
 જાણી શકયું: સ્નેહતાણી જ ઓથે
 ઓથે મહા જૂલમ આદર્યો ને
 પોતા સમું એ કરવા મથ્યો તે
 સહેવાય કેમે જ ?

૬૫

૭૦

અને વહાવી

“કૂ કૂ” તણી પંચમધાર એ રહ્યું.

ગાડી જતી'તી નિજ પંથ કાપતી

જામી નિશા ને ધપતી અમારી
ગાડી રહી નિર્જન કાનનોમાં,
કે સ્ટેશને થોભતી વેળ થોડી,
ન થોભતાં ક્યાંક વળી ધસંતી,
ઢંઢોળતી ભીષણ અન્ધકારને, ૫
ગાડી જતી'તી નિજ પંથ કાપતી.

મારી જ સામે મહાસેર નેને
બેઠેલ લાંબોદર શેઠ કેરી
આંખો મહીં ને અતિ સ્થૂલ દેહે
ફરી વળ્યે ઘારણુ, માંડ ઊઠી, ૧૦
“ અસૂ તો જરી, એ ” કહી ફૂળજાને,
ને પાથરી બિસ્તર, દેહ જાડો
ત્યાં ગોઠવીને ચરણી ભરેલો,
સૂઈ ગયા શેઠ.

ઘડીકમાં તો ૧૫
ટચૂકડા નાક મહીંથી તેના
સંગીતના ભૈરવ સૂર ગાઢા
બબલવા નિંદરબાઈ લાગ્યાં.
ફોટેલ તેના મુખથી સરીને
લાગ્યા ફૂંકાડા તહીં તાલ દેવા. ૨૦

ને દૂળજો યે નિજ નેણુ ઢાળી,
જયે ઘડી યેસી જ પાટલીને
છેડે, "જાધુ" એમ જ હોય"-ભાવે.

ગાડી જતી'તી નિજ પંથ કાપતી,
ને ન્હાળતાં શેઠ ઘડીક, તો ઘડી
એ દૂળજાને, હું રહ્યો વિભાસી.

૨૫

ભભેલ કાળા મધરાત પહોરે,
ઉતારુ, યેસા તણી કશી યે
ધમાલ નહોતી; નિજ પંથ કાપતી,
ભૂખાળવી સિંહણુ જેમ ત્રાડતી,
પાષાણુભોમે અતિ ઘોર ગાજતી,
જતી અમારી હતી આગગાડી.

૩૦

ત્યાં શેઠ પેલા પડખું ફરીને,
જરા કરીને પગ ચોર લાંબા,
"મા...ળી, નથી લેધ જરી ય આવતી"
લવી, નિહાળી રહી દૂળજાને,
અને મને યે કરુણાકટાક્ષે
જરા નિહાળી, નિજ આંખ મીચે.

૩૫

ને શેઠજીનો પદ્મપર્શ થાતાં
અચિંતવેલો, અખડી જઈને,
એ દૂળજો શેઠ તણી નિહાળતો
અંગાંગની વિસ્તૃત વલ્લરીને;
અને મિલાવી મુજ નેણુ સાથે

૪૦

નેણો, “નથી ઊંઘ જરી ય આવતી.”
કહી, “નથી કુંજ બન્યું” લહીને,
બેઠો નાચે ને સળગાવી ખીડી,
મંડ્યો ખીવાને અતિ સ્વસ્થ ચિત્તે.

૪૫

ગાડી જતી'તી નિજ પંથ કાપતી,
ધસી રહી'તી પડછંદ પાડતી
તોતિંગ પૂલે પડધા, અરણ્યે
તીણી બસૂરી નિજ ચીસ પાડતી.

૫૦

ત્યાં નિંદરે પાંપણ હૂબળાની
સીવી દીધી; ડોક ઢળેલ તેની,
ઘડી ઘડી આથડી પાટલીએ,
દેતી રહી તાલ અખંડ શેઠના
“મા...ણી, નથી ઊંઘ જરી ય આવતી”
વદી રહ્યા ઘર્ધર નાકના રવે.

૫૫

ને ઘોર અંધાર મહીં ધસન્તી,
ભૂખાળવી સિંહણ જેમ ત્રાડતી,
પાપણભોમે અતિ ઘોર ગાજતી,
ગાડી જતી'તી નિજ પંથ કાપતી,
જેવી રીતે આ જગની ય ગાડી,
ધસે છ નિત્યે નિજ પંથ કાપતી.

૬૦

“ પીયર્સ સોપ ”

તે સાંજે લોકનાં ન્હાળ્યાં ટોળેટોળાં મળેલ મેં,
 જાગી ડોક કરી બોમે માંડી મીટ રહેલ જે.
 કૌતુકે હું ચ જોવા ત્યાં લાગ્યો આકાશની મહી,
 રચેલું વાદળે ન્હાળ્યું ચિહ્ન પ્રશ્નાર્થનું તહીં.
 પ્રશ્નાર્થે પ્રશ્ન જ્યાં જાગ્યો, ન જાગ્યો ત્યાં જ વેગથી ૫
 વાયુની ધૂમ્રસેરો ત્યાં અક્ષરો આલખી રહી.
 ને ત્યાં તો જૂલવા લાગ્યું નામ “ પીયર્સ સોપ ”નું,
 જાગે અદ્ધર આકાશે, કૌતુકે જ ન માવતું.
 નીચે લેગા થયેલા સૌ માનવી મુગ્ધભાવથી
 ફાટી આંખે રહ્યા જોઈ શોધ વિજ્ઞાનની નવી. ૧૦

જઈ ઘેર, પડ્યો હું તો મારા દૈનિક કામમાં
 છતાં એ અક્ષરો પેલા ન કેમે ઉરથી સર્વા.
 જાહેરાત તણી યુક્તિ મને આ નહોતી આંજતી,
 ન વા વિજ્ઞાન કેરી આ સિદ્ધિ હૈયું કુલાવતી.
 અને અક્ષર કેા ખીજા હવામાં હોત હીંચતા, ૧૫
 તો, હું ધારું છું કે, હૈયે કશું એ મુજ થાત ના.
 પરંતુ અક્ષરો આ તો પેલા “ પીયર્સ સોપ ”ના,
 પ્રગટાવી રહ્યા મારે હૈયે ભાવ વિષાદના.

આજથી વરસો પહેલાં, બાલ્યના મુગ્ધ કાળમાં,
આંખોનું કેન્દ્ર થાતો’તો અમ “ પીયર્સ સોપ ” આ. ૨૦

નહાવાથી ય વધારે તો ગોટી ચંચલ એહની
ઝાલીને બેસવામાંહે મઝા અમ હતી ખરી.

ને નહોતાં બાણુતાં નામો પૂરાં એ અમ ગાત્રનાં,
ત્યારનાં નામ તો આનું અમે સૌ રટતાં હતાં.

અને વર્ષો પછી, જ્યારે ખરીદો મેં શિલિંગનો ૨૫
સર્વસંગ્રહ, ત્યારે તો આત્મભાવ થયો ખરો.

ગાઠા પરિચયે એના, “ પીયર્સ ” નામ સાણુનું
મટીને, વ્યક્તિના જેવું વણાઈ જીવને ગયું.

અને યૌવનની જ્યારે ટશરો ફૂટતી હતી,
બાલ્યની સ્મૃતિએ જ્યારે ઝાંખી ઝાંખી થતી હતી, ૩૦

મુક્તિના મધુરા ઘેને દહેરાતી આંખડી હતી,
સ્વદેશીની જ ત્યારે તો ભરતી ભવ્ય કો ચડી;
સાણુમાં પણ માર્ગો ને ખસ, મુખડ, નીમ ને
ગોદરેજ, અજન્તાની નવી સૃષ્ટિ થઈ ખડી.

“ પીયર્સ ” ની ન ત્યારે એ અંખવાઈ સ્મૃતિ જરી, ૩૫
—ભલેને વેળ વીતી’તી વપસાશની કચારની.—

ને કદી બાળકો કાળે ગૃહિણી સાણુ લાવતાં,
ત્યારે “ પીયર્સ ” નું વાંચી નામ શા લાવ બગતા ?

“ ચામડી કુમળી કાળે ઠીક એ પડશે ” ગણી,
વિદેશી વસ્તુને એ શી વચનાથી અમે સહી ? ૪૦

(ખરું તો બાલ્યથી એવી બંધાઈ મમતા હતી,
કે “ પીયર્સ ” વિના ખીજી ગોટી માટી જ લાગતી.)

—અમારા બાલ્યમાં જેને બાવથી વાપર્યો અમે,
ને રહ્યાં વાપરી આજે બાલકો અમ જેહને,—
ફર ફર તણા દેશે, અજાણ્યા કોક કોણમાં,
વસતા માનવી કેરી મમતા પામનાર આ,
સુપ્રતિષ્ઠિત વર્ષોથી “ પીયર્સ સોપ ” ને મ તે,
આ વચ્ચે, નિજ અસ્તિત્વ આમ પોકારવું પડે ?

૪૫

અંભોધિ ધૂધવે ઘેલો નમેરો ભૂત કાળ નો,
પૃથ્વીને નિજ ઔઠેરા તરંગે નિત્ય પીસતો;
વર્તમાન તણા કાંઠા ખોદી સતત જે રહ્યો,
અગાધ ઉદરે ભૂતો સર્વને જે સમાવતો;
આરંભી અન્ધકારે જે અન્ધકારે સમાપતો
સૃષ્ટિની સર્વ લીલાને, એક શાસ્ત્રવત જે રહ્યો;
ખચવા દાઢથી તેની, અમ દીન જિજીવિષા,
તૃણોને ય રહી ઝાલી, ભારતી વલણાં જ શાં ?

૫૦

૫૫

એના પ્રેર્યા અમે સૌ આ ઇષણાઓ અનન્તને
પોષવા, તોષવા શા શા ચત્ને મ્હસ મથી રહ્યા ?

સર્જને સર્જનો કેરી સ્થૂલ ને સૂક્ષ્મ સંતતિ,
મથતાં બાળવાને શાં વિસ્મૃતિ અનિવાર્યને ?

૬૦

અને પોકારતા કેવું અમ અસ્તિત્વ આ અમે,
યેન કેન પ્રકારેણ, ગમે તે પણ સાધને?

હૈયાની અમ એ ઊંડી ને અદમ્ય જિજ્ઞાસા-
તણી છાય નિહાળી મેં પેલા “પીયર્સ સોપ” માં;
ને પ્રશ્નાર્થે જગાડેલું એણે હૈયે કુતૂહલ ૬૫
નવો પ્રશ્નાર્થ અન્તે તો જગાડી ઉરમાં ગયું.

ખૂટ પાલીસ વાળાને

હબી બે ચાર કોપ્રા જે કીવી પેરોટની લઈ,
 ઘસાઈ છોતરાં લેવાં ઘયેલાં બ્રશ બે ગ્રહી,
 પગથાર પરે બેસી “સા’બ, પાલીસ” બોલતા
 તને જ્યાં નિરખ્યો ત્યાં તો અધીરી મુજ કલ્પના
 કાજે ક્ષેત્ર નવાં ખૂટ્યાં; ખૂલે ના કેમ ? હું કવિ !

૫

મને થયું : હુંગરપેટ વીંધી,
 ખીણો મહોં ને વનવાટમાં થઈ,
 જતી હશે એકલ કોક કેડી
 તારા ગૃહ, જ્યાં રૂપમુંદરી કો,
 લપેટીને ચૌવન ચીંથરામાં,
 બોળે રમંતા નિજ બાળ કેરાં
 નેત્રો વિષે તારી હબી નિહાળતી
 હશે, અને ફર સુદ્ધર આટ્યા
 ગયેલ તારાં સ્મરણો જગાડતી,
 હશે રહી એકલ કાળ ગાળતી.

૧૦

૧૫

અને થયું : કૂલફળે લચી રહી,
 વનો તણા વૈલવથી લહેરતી,
 પહાડને પ્રસ્તવ રે’તી ઊભરી,
 વમુન્ધરા તારી ગઈ વસૂકી ?

કે બાળ તું તે અધ્યાન લોમનો,
તાજ નવા યૌવનથી તગી રહ્યો,
તણ દઈ બંદુક હાથમાંની,
અને તણ ડુંગરલોમકાનાં
ખેડાણ સૌ પૌરુષથી ભરેલાં,
નવોઢ તારી રમણી તણને,
(અને હશે વૃદ્ધ કદાચ તારા
માતા પિતા : ભાંડુ હશે ય નાનાં,
તેને બધાંને ય હશે તબ્યાં તે :)
આવ્યો આંહી દૂર અજાણ દેશમાં ?

૨૦

૨૫

(મળી મળીને ય મળે તને શું ?
કરી કરીને દિ ન ભેર વૈતરું,
જોડા કરી પાલીસ લોકલોકના,
પાશેરનું પેટ તું પૂરતો હશે !)

૩૦

ને એટલામાં જ રહ્યો લભૂકી
પ્રકોપ મારો જડ ચન્ન જેવા
સમાજના તંત્ર સમસ્ત સામે.

૩૫

(ન કેમ એ થાય ? થયો નકામો
કવિ શું હું, કે તુજ દુઃખ ન્યાણું
છતાં ન ભીંજે ઉર કેરી આંખડી ?)

નઠોર શી આ જગ કેરી યોજના,
સશકત એ જ્યાં દિનરાત વૈતરું
કરે છતાં પામર પેટ કેરો
ખાડો રહે છે નિતનો અધૂરો !

૪૦

ને ધાન પાશેર જ પામવાને,
જવું પડે માનવને અળાણ્યા
પ્રદેશમાં, જ્યાં ઉર ઠારવાને
ખૂણો ય ખાલી નહિ પામવાનો.

૪૫

સાહેબી કરવાને વા લક્ષ્મીનાં ઠેણુ વાળવા,
ઝોળંગી સાગરો આવે દેશાન્તર થકી પ્રજા.
તે તો સૌ સમજે; કિન્તુ મૂઠી ધાન જ પામવા
માનવી ખાળને જવું પડે આમ વિદેશમાં,
ધંધો સ્વીકારવા આવો ? ખૂટયાં શું ધાન્ય દેશનાં ?

૫૦

ચગી'તી કલ્પના મારી તને ન્હાળી ખરેખરી;
રાજમાર્ગે ઉભો તો થે ગયો હું જગ વિસ્મરી.
ને મારાં નેણુની પાસે કતારો ત્યાં થઈ ખડી,
દલિતો, શોષિતો કેરી આવતી ઠેરઠેરથી.

૫૫

(કવિની પ્રતિભા કાજે અહો ! મહેફિલ શી ખડી !)

છોકરા લો જ વી શી ના, મજૂરો ઘાટીઓ તથા
લોરી ને રેંકડીવાળા, અંપીવાળા, અસંખ્ય આ
હમાલો, કારકૂનો ને ગુમાસ્તા, શિક્ષકો તાણી,
મદ્રાસી, ગૂજરાતી ને મરાઠીમાં વહી રહી,
વાણી અન્તરની, ધારી વ્યથા કોઈ જ કારમી.

૬૦

અધીર મારા ઉરમાં થતું ત્યાં,
ચૈતન્ય [મારું હું અશેષ વાપરી,
છેલ્લી કણી યે મુજ આત્મની દઈ,
પેટાવું હું પાવકઝાળ આકરી;

૬૫

જે ઝાળમાં આ દુનિયાં તણા સૌ
 મિનાર મોટા નભયુ'થી મહેલના,
 સૌ ભૂંગળાં મીલતણાં, અને આ
 સૌ સાધનો સંસ્કૃતિચિહ્ન જેવાં,
 આ વીજગાડી, ખસ ને વિમાનો,
 આ શબ્દ ને સૂર તણાં જ વાહનો,
 બધાં બની જાય જ ભસ્મસાત.
 ભલે પછી જાય બળી જ સાથે
 દરિદ્રની ઝૂંપડી ઓ ય રંક !

૭૦

૭૫

યુગો પછી જો જગ જન્મશે ફરી,
 યુગો સુધી આણ હશે નિર્સર્ગની,
 ને તે થશે માનવમુક્તિની ઘડી.

વેગેથી વમળે મારી નાવડી નાચતી હતી,
 ત્યાં તો “ સા’બ ” તણા શબ્દે ઝળકી આંખ માહરી.

૮૦

નિરખી તું રહ્યો’તો ત્યાં ભરી આંખે કુતૂહલો,
 “ સા’બ ” ને—ચિન્તને ફૂખ્યા, દયા ખાતા અબળણને.

પૈસો આપી તને, જોતો રાહ ઊભો હું દ્રામની,
 ત્યાં તો તું ગોઠવી તારી ડબ્બી ને ઘ્રશ, ચેતવી
 સીગારેટ, મંડ્યો વાતો કરવાને હસી હસી
 તારા સૌ સાથીઓ સાથે; મંડળી પગથારની
 ઊડી આનન્દમાં, જોતી રાહ કેા અન્ય ‘ સા’બ ’ ની.

૮૫

કટપના મુજ આ ન્યહાળી હવામાં પીગળી ગઈ;
 કવિલાવ તણી જોટી ખુમારી ત્યાં શમી ગઈ.

ને રહ્યો તુજને ન્હાળી, બતી હું માત્ર માતવી, ૯૦
ત્યારે કુરુણ પ્રશ્નેથી મુંઝાઈ મતિ માહરી:

“ પરિસ્થિતિ તણું હુઃખ તને ના થાય તે હજી
સંભવે; પણ હૈયેથી ભાને તેતું ગયું સરી ?
દશા શી આ મનુષ્યની ? ”

એન્નન હોત હું તો ?

નહાનો હતો બાળક સાવ જ્યારે,
બા, બાપુ ને એન બધાંની સાથે,
મુસાફરીમાંહિ જતો હું ત્યારે
થતું મને એન્નનને નિહાળી,
'જો હું ય એન્નન બની શકું તો ?'

૫

ન સાંભરે કેમ તદા થતું એ,
પરંતુ જ્યારે રમતાં અમે સૌ,
ત્યારે બધાંની કરી આગગાડી,
છુટ્ છુટ્ કરી, સીટી વળી વગાડી,
હું મહાલતો એન્નન માનીને મને.
ને બાપુ, બા, સૌ હસતાં છતાં એ
એન્નન એન્નન જ સૌ અમે રમી,
કલ્લોલમાં કાળ બધો ય ગાળતાં;
એ સાંભરે સ્વપ્ન મને હજી એ.

૧૦

અને હજી એન્નન ન્હાળતાં મને
થઈ જતું કૈંક અકથ્ય કેા સમે,
ત્યારે ગયેલો સહુ બાલ્યકાળ,
સાથી બચુ, બાબુ, લગુ, બધા એ
તરી રહે આંખ સમીપ મારી
અને ફરી એન્નન નહાતું હું બનું.

૧૫

૨૦

લલે પછી જોળનભાર માહરે
હસી રહે ખીજી પળે જ એને.

અને કદી માનવચિત્ત કેરી
ન્યહાળી રહું આતમવંચનાઓ,

ને ખૂરખાઓ નખશિખ ઓઢી,

૨૫

ઢાંકી દઈ પાશવ વાસનાઓ,

ખની ઠની માનવ ધૂમનારા,

ન્યહાળું યદા માનવનામધારી;

ન્યહાળું યદા ક્ષુદ્ર પ્રપંચ કેરી,

ને સ્વાર્થની, ક્ષુલ્લક ઝંખનાની

૩૦

જાળો વીંટી જીવનને વળન્ટી

મહારથીનાં ય; અને નિહાળું

સ્વરૂપ સાચું ઉર તેમનાનું;

ન્યહાળું યદા નિર્મલ નીર નીચે

જામેલ સૌ કાદવના થરોને,

૩૫

ને વજૂ જેવા ઉપહાસ નીચે

કમ્પી રહ્યાં ખહીકણ કાળજાને,

ત્યારે મને થાય : ‘શું માનવીનો

વિકાસ થાતાં ખનવું જ આવું ?

મારાં ય શું લાવિ મહીં ઝમ્મમે

આ દમ્ભ ને આ લયભૂતડાંઓ ?

અરે અરે એજીન થાઉં તો હું ?

૪૦

ન્યહાળું યદા માનવવામણાને

લળી લળીને નમતો, હજારો

વિરોધના સૂર ઉરે દબાવી,
નિસ્તેજ હોઠે સ્મિતને પરાણે
લાવી, અને લાલચથી ભરેલી
આંખે હસી, પામર પેટ માટે
પાશેર લેવા કણ દીનતાથી
પુશામતે જીવન રોળનારો;
ત્યારે થતું : ‘આમ જ ગાળવાનું’
મારે ય શું જીવન સર્વ મારું ?
શું દૈન્ય ને દાસ્ત શું ડૂબવાનું ?
રે રે બન્યો એન્નિન હોત તો હું ?

૫૦

વળંગ ને શ્યામ છતાં મુરખ;
નિશા તણે કાજળ ખૂંચવું નહિ,
ન સૂકવું આળસ્યા ઉનાળે,
સમીરણે સૂસવતા શિયાળે,
કે આકરી બાણસમી અડીને
ઝીંકી રહેતી ઘનઘોર વર્ષા
મહીં ઘડી ના ગતિ રોકવાની;
ઘણે જવું, નિત્ય ઘણે જ બાવું,
ઘણે જવું, એક અખંડ તાનમાં;
હૈયે અહોરાત્ર ધખંત આળને,
હૈયે જ મૂંગે મુખ રાખતાં સદા,
ને ચોજતાં ઇષિત વેગમાં એ,
કર્તવ્યમાં કેવળ ડૂબી બાવું.

૫૫

૬૦

૬૫

ન ચોલવું એક ઘડી ય થાકથી,
ન લોલવું મોહક નેણ લાળી

ઉષા તણાં કે રમણીય અંગે
 નિમંત્રતી માદક સન્ધિકાનાં,
 છ ટાલ ર્યા ઇન્દરયાપમાં હે
 પરોવવાં નેણુ ઘડી ન મારાં,
 ન જ્યાં લગી નિશ્ચિત સ્થાન પોંચું.
 આવું બની એન્જિન હું શકું તો ?

૭૦

૭૫

નિઃશંક થૈ આલકના બતાવ્યા
 પથે જતું એન્જિન હોત હું તો ?

હોંડે જઈ

હોંડે જઈ કાઢવ પામવો તો
 મારે નથી સાગર તાગવો; ભલું
 એથી સપાટી પર એકલાં પડી
 આકાશનું રૂપ અદ્રાદ ન્યહાળવું;
 નથી જવું સાગર માપવાને.

૫

નથી કવિ થવું

નથી કવિ થવું; નથી સ્વપનભોમમાં રાગવું,
હવે ન મથવું ઘડી અતણ દમ્ભ ને દ્વેષની
તળે નિરખવા વૃથા અમરવેલ આનન્દની.

મથ્યો સતત ને સહ્યું પણ અતીવ; હાવાં નથી
વિસારી પણ વર્તમાન, મુજ નેણને કારવાં
અગમ્ય તટ ભાવિને; અવ નથી જ સ્વપ્નો વિશે
રમી હૃદય વંચવું; પ્રતિપળે સહી વાયરા
અસહ્ય જગના, નથી હૃદયતાંતણા તોડવા;
હવે ન મુજ કન્દને ઇતર ચિત્ત સંતોષવાં.

૫

મણો કવણુ ચેખશે હૃદય મુગ્ધના ? ન્યહાળશે
ઘડીક પણ કમ્પ ને થરથરાટ એ તન્તુનો
સુહૃત કવણુ—જ્યાં થકી ઝરણુશું ઝમ્મું ગીત તે
સુણી શિર ધુણાવિયું; હરખછોળ હૈયે ચઢ્યે ?

૧૦

અને હરખછોળ ચે વિમળ હોય ક્યાંથી જ એ,
ભળે અધમ સ્વાર્થની મલિનતા સદા ગાઢ જ્યાં ?
ન એક પણ સર્વથા વિમળ વૃત્તિ જેમાં લસે ?
અને નયનનેહ કે સ્મિતતણી ય આછી પ્રભા,
પ્રશસ્તિ અભિનન્દનો, મધુર વેણુ પ્રોત્સાહનો

૧૫

તણાં પણ ન જ્યાં કદી ય નિરપેક્ષ લેશે સરે ?
ન એક પણ વેણ જ્યાં સરતું શુદ્ધ ઔદાર્યથી ? ૨૦

હવે ન હસવું કદી હરખછોળ એ ધૂતથી.
ન વા જગતનેણના નિરખી નેહને રાગવું;
—વસે નયન જે મહીં અકળ રંગ ઇર્ષ્યાતણા;
દ્રવી હૃદય લીંજવે પ્રણયથી ઘડી નેણ જે,
અકારણ ભભૂકતા અનલ દ્રેષના તે ધરે, ૨૫
અને ઉર દહી રહે; નહિ હવે તહીં રાગવું.

શમો કવન સૌ હવાં: કવિ ગણાવું મારે નથી,
સહસ્રશત ઊર્મિઓ હરખશોક કેરી વહી.

અને ત્રણ અનન્તને સહી 'સહી નથી શુંજવું.
ન એ કવન-હોય જો કવન એ જ તો-કૃજવાં, ૩૦
નથી કવિ થવું; નથી હૃદયગીતને રેલવાં
વૃથા બધિર કાનમાં, જગતરાનના જાડયમાં.
અકૈતવ ન આત્મને, હૃદય પારકાં તોપવા
વૃથા જ અટવાવવો હરખશોકની જાળમાં.

ન તેમ જડ એ થવું જગતજાડયના એપથી, ૩૫
અને ન મુકુમારતા હૃદયઊર્મિની રોધવી;
મટી ન જવું માનવી: નયનમીટ માંડેલ તે
ખસેડવી ન ધ્યેયથી; ચ્યુત ન થાવું કર્તવ્યથી;
મળે ફળ, ન વા મળે, જગતલોક વન્દે, તજે,
છતાં ય અવિરામ આ વિતરવી કલા આત્મની, ૪૦
રહે જ્યમ ઋતાવરી પ્રકૃતિ વૈભવો વિસ્તરી.

તટસ્થ મથવું થવા, જગતમધ્ય રહેવા છતાં.

સ્કંદલિંગ શુચિ રાખવો નિત સચેત આ, જ્યાં સુધી
મહાશ્વસન ઇશનું પરમ કો પળે એહથી
રચે સુભગ દીપિકાની અતિ સૌમ્ય શીળી પ્રભા,
રચે જ અથવા મહાપ્રલય ઝાળ સંહારવા
બધી કુટિલતા, બધી વિષમતા, બધી ક્ષુદ્રતા,
બધી અધમ દીનતા, હરિત દાસ્યની ભાવના.
-સ્કંદલિંગ મુજ ત્યાં સુધી સતત સાચવી રાખવો.

૪૫

અને હરખશોકની તરલ ઊર્મિથી ઊઠતાં
શમી કવિતડાં જશે સહુ તદ્દા અને ભવ્ય કો
થશે કવન શું સ્વયં સકળ માનવીજીવન.

૫૦

દકોરા

નિરાશ મારા ઉરની સમી ત્યાં
હતી નિશા શ્યામળ ખંડાર જામી;
ઝડી રહી'તી ઝપટાઈ, તીખી
ત્યાં વીજળી અન્તર મેઘ ફેરું
ઢહી રહી'તી; ઘન થે ગફૂડી
કમ્પાવતો'તો ઉર બ્યોમ ફેરું.

૫

કુટીરમાં કમ્પતી કાયથી હું
પડ્યો હતો દ્રૃષ્ટિયું મારું વાળી;
નેણે હતી ધાર ઢળી રહેલી,
ખળી રહી'તી મુજ આગ અન્તરે;
હતું મને આજ જરૂર આવશે
તું, તેથી મેં રાહ અમીટ તાહરી
નિહાળવામાં દિન ગાળી નાખ્યો
સવારથી સાંજ લગી ય આજનો.

૧૦

અંધાર જ્યારે ઉતર્યા, અને આ
ઘેરાઈ આકાશ ગયું ઘનોથી,
ત્યારે 'ન આજે ય તું આવિયો' કહી
ઢળી પડ્યો દુર્બળ હું નિરાશ થૈ.

૧૫

ન જાણું શાને, પણ રોજ મારે

નિહાળવાની તુજ રાહ, અન્તે ૨૦
 ન આવતાં તું બનવું નિરાશ;
 અને વીતાવી નિશ જેમ તેમ,
 દી' ઊગતાં રાહ ફરી નિહાળવી,
 'તું આજ તો નિશ્ચય આવશે' ગણી;
 નિરાશ થાવું વળી રાહ જોવી, ૨૫
 વળી નિરાશા, વળી અંબના; ને
 વીતી દિને એમ જ માહરા જતા.

આજે ય એવું બનતાં નિરાશ થૈ
 હું દંટિયું વાળી પડ્યો કુટીરે,
 વિચારતાં: “કેમ તું આજ ના'વિયો?” ૩૦

ઝડી રહી'તી અપટાઈ ખહારે,
 ને વીજળી ત્યાં સળકી રહીને
 તડો મહીંથી મુજ ખારણાંની
 આવી કુટીરે મુજ આંખ આંજતી,
 કમ્પાવતી અન્તર મારું ખહાણું. ૩૫

તહીં ટકેરા મુજ ખારણે થતા,
 એ સાંભળી, આતુર દોડી, ખારણું
 ઊઘાડું, ત્યાં મેઘતણી ઝડી કે
 સૂ સૂ કરી માંહિ પ્રવેશતી અને
 કુટીરને ને મુજને પલાળતી. ૪૦
 ને ખાર વાસી દઈ, હું ફરીથી
 નિરાશ થૈને પડતો ઢળી ત્યાં.

ઝડી રહે છે ઝપટાઈ; વાદળાં
રહે છે ગહૂડી, ચમકે છે વીજળી;
વીંટી વળે છે ઉરને નિરાશા,
ને આંગને ટાઢ; અધીર કમ્પતો
વિભાસું: “આજે યતું કેમ ના’વિયો?”

૪૫

ફરી ટકોરા મુજ ખારણે થતા,
પરંતુ એ તો અમથો જ બ્રાન્તિ સૌ
ગણી વિચારું મનમાં: “તું આ સમે
કયાંથી જ આવે મુજ રંક ખારણે ?
વસન્તના વૈભવમાં ન આવિયો,
ન આવિયો ગ્રીષ્મ તણા પ્રદોષે;
પ્રસન્ન ના પૂનમમાં પધારિયો,
ન આવિયો વા સ્મિતમાં ઉષાના,
સંધ્યા તણી સોનલ પાંદડીમાં
એ ના’વિયો તે ક્યમ આજની આ
લેંકાર રાતે, પુર કાઢવોમાં
રજોટવાને પદપદ આવશે ?

૫૦

૫૫

ના, ના, ટકોરા તુજ નહોય; એ તો
નિરાશ હૈયે ઉઠતી જ વંચના !”

૬૦

અને પડ્યો હું રહું કોટડીમાં.

ઝીંકાય છે ખંહાર ઝડી, કડાકા
કરી ગહૂટે ઘનનાં ફળો, ને

જંઝાનિલો સૂસવી સૂમવીને ૬૫
 ફૂંકાય બાણે પ્રથવી ઉખેડવા;
 મારે પડે અન્તર આજ ધ્રાસકા.

ધટોળના તાંડવનૃત્ય માંહે ૭૦
 દિવાલ ડોલે મુજ બૂંપડીની;
 ફટાક ત્યાં બારણું ઊઘડી જતાં
 ધસે ઝડી સૂસવતી જ કારમી;
 ને વીજળી ચે નિજ અંગતેજને
 વેરી રહે અંદર ખહાર ને બધે.

એ તેજમાં ફર સુફર ચાલી ૭૫
 ન્હાણું જતી પ્રીતમ ! કાય તારી;

હતા દકોરા તુજ એ ? હતા શું ૮૦
 આંવ્યો કુટીરે મુજ તું જ આ સમે ?
 નાંવ્યો તદા આતુર ઊઠિયો હું,
 આંવ્યો, છતાં સંશયમાં પડી રહ્યો ?
 ઊઘાડવા બારણું ચે ન ઊઠ્યો ?

હવે ફરીથી કદિ આવશે તું ?

ઓગણત્રીશમે

મહાબળ વિરાટ ઓ ! લહરિ એક આને વળી
સમર્પી મુજ હું રહું તવ પદે અને ન્યહાનતો
અતીવ થઈ દીન હું તુજ લણી: તું સ્વીકારશે ?

નથી ખબર તાત ! કે સ્વપનદેશ કેરી પરી
સમાન ફૂલકોમળી પદની રેખ આંકી જશે
અનન્ત તટવાલુકા ઉપર દહેર એ ? વા થશે
તરંગ પર ઊઠતા ક્ષણિકે ખુદ્ખુદોના સમી
નિમેષ મહોં શૂન્યશેષ ? નહિ કાંઈ હું જાણતો.

૫

હું તો તુજ પદે ધરું લહરિ આજ મારી, પ્રભો !

અને પ્રગટતી આંહી લહરિ ત્રીશમી આજ આ
ગરીબ મુજ જીવને-પ્રગટતી હજી મુગ્ધ શી;
ન જાણું ધરશે કંઈ સુરખિ એહ રંગોતણી ?
અનન્ત નલલક્ષ્મીના શુચિ લલાટમાં સોહતું
મહા સુલગ ઇન્દ્રયાપ ઉર એહને નાચશે ?
ઘટા ઘનદળો તણી જ અથવા ઉરે એહને
અગાધ નિજ કાલિમા વિતરશે ? ન જાણું કિયા
કિયા જ નવરંગ તેં લહરિ કાજ એ સાચવ્યા ?

૧૦

૧૫

ન જાણું અનુકૂલ છે અનિલસ્પર્શથી એહના
સ્મિતે સલિલમૌકિકો વરસશે ? વ અંઝાતણા

પ્રચંડતમ આપટે વમળ ઘોર એના થશે ? ૨૦

કિયા તટ પખાળશે લહરિ તે ય ના જાણું હું.

સ્ફુરે લહરિ આજ તે વિરમી કાલ જાશે, અને
નવીન વળી લહેર કે પ્રગટશે, શમી યે જશે;
ઉઠી ઉઠી શમી જશે લહરિ આમ કેં જીવને,
અને નિધિ વિરાટને ઉર લળી જતાં આખરે, ૨૫
મટી જ લઘુ વ્યક્તિ એ વપુ વિરાટથી શોભશે.

વિનમ્ર હૃદયે ધરું લહરિ આજ ભારી તને,
અને સહુ ધર્યાં કરું લહરિ ભાવિની યે પદે
પિતા ! તુજ, વિનમ્રતા ઉરની એવી યાચી રહું.

વિસંવાદ

એણે એના કર મૃદુલની આંગળીને અડાડી
 મારે હૈયે, રણઝણ થયા તાર ત્યાં સર્વ મારા;
 ને તેમાંથી પ્રગટ ગરવું ગીત કેા ઊઠ્યું શુંજી,
 જેના નાદે મુજ નયનથી સીમ દિક્કાલ કેરી
 તૂટી સૌ; ને સ્મૃતિ મધુરની જાહવીને કિનારે ૫
 નહાળ્યો લગ્ય, પ્રતાપી, પ્રબળ, પરમ સમૃદ્ધ મેં ભૂતકાળ.

ને મેં નહાળ્યો યનગન થતો કેાડિલો વર્તમાન,
 જેના અંગે તરવર થતી શાશ્વતી કેા જુવાની;
 જેના નેણે અવિરત લસે ઇષણા કર્મ કેરી,
 જેના ઓષ્ઠે સ્મિત ફરકતું અંધુ આછા વિષાદે; ૧૦
 ને ઊઠ્યો ત્યાં કુસુમ સરખાં સ્વપ્નની સેજમાંથી
 મીઠાં ને મુગ્ધ હાસે મધુર મરકતો ગાલ એ લાવિકાળ.

એ સંગીતે સ્થળસમય સૌ પીગળ્યા વર્તમાને,
 ને અંગે ત્યાં ત્રિભુવનતણાં નર્તને રમ્ય ડાલ્યાં;
 ખીલ્યાં સ્વપ્ને પ્રિયનયનમાં ચારુ સંગીતથી એ, ૧૫
 મહોયું હૈયું પ્રિયતમ સખાનું ય મીઠાં સ્મિતેથી.
 ગૂંથાઈને રવ વિવિધ સૌ જૂજવા તારમાંથી,
 જામ્યો સંવાદ કેવો સરસ હૃદયને હર્ષમાં રેલનારો!

ઓચિંતી એ રમઝટ બધી થૈ ખસૂરી ઘડીમાં,
 મોંઘામૂલો જડ બની જતાં તાર ત્યાં એક મારો; ૨૦

ને તેનાથી સકળ કથળી રમ્યતા ગીત ફેરી.
હું મૂંઝાયો : મુજ નયનથી ચિત્ર ચાદ્યું સરી ત્યાં,
ને મેં ન્હાળ્યો જરઠ, અતિ કંકાલ એ ભૂતકાળ,
મ્હોરેલા કોડ મારા સકળ ભરણિયા જેની દંપ્ત કરાલે.

ઠારું મારાં શ્રમિત નયનો વર્તમાને, લહીને, ૨૫
લાળ્યું ત્યાં તો હૃદય થડક્યું કન્દનો કારમાંથી,
અંગાંગે મેં અતલ નિરખી ગાઠ એને નિરાશા,
હૂમો કંઠે, ફુસકું હૃદયે, આંખમાં આંસુધારા,
ભૂખી ઝાળો ગગન ઉડતી કાળની જીલ જેવી,
ને તેમાં મેં નિહાળ્યાં ભસમ થઈ જતાં વિશ્વનાં કાવ્ય કૃષ્ણાં. ૩૦

ને નાખું જ્યાં નજર મુજ નિસ્તેજને ભાવિકાળે,
ત્યાં સુણ્યાં મેં ખડખડ થતાં અટ્ટહાસો નમેરાં;
લાળ્યા ઓળા ભયદ ઉઠતા કન્દરા ઘોરમાંથી,
ને ઝહીલાતી સકળ નિરખી કલ્પના કમ્ર મારી.
ઢોલી ઢોલી ડગમગ થતો દેહ લોકત્રયીનો ૩૫
લાળ્યો મેં ચૂરનારો અરસપરસને આથડી આથડીને.

એક તાર જતાં મારું ધસૂરું ગીત તો બન્યું;
ને તેથી જગ પ્રત્યેનું દષ્ટિખિન્દુ ફરી ગયું.

આખ્યો સખાએ ઉરતાર તેનો
સંવાદ મારો તહીં સાધવાને;
અને સંખી આતમધાર ઢાળી
મથી રહી ઠાઠ જમાવવાને.

કિન્તુ મૂક્યું કરમ વિધિએ એક નૈરાશ્ય મારે.

માતા કેરે હૃદય વહતી પુણ્ય વાત્સલ્યધારે
 ત્યારે ઝંખ્યો મુજ ઉરતણા તારને સાંધવાને; ૪૫
 ને એ રીતે રમઝટ ફરી ગીત કેરી મચા'વા;
 કિન્તુ ક્યાંથી અલાગી નયન મુજ ગ્રહે દોહાલાં દર્શી જાનાં ?
 જેનાં માંગલ્ય હાવાં જનમભર રહ્યાં રોધને કલ્પવાનાં ?

સખીના ને સખાકેરા સ્નેહે વાત્સલ્ય માતનું
 મળ્યે, સંગીત સંવાદે ગૂંજે જીવનનું ખરું. ૫૦

૨૦ ; નવેમ્બર : ૧૯૩૪

તારાં દર્શન

તારાં નથી દર્શન પામવાનાં,
 નથી છળી કે સ્મૃતિવેલ તેને
 આલ'ખીને ફૂલફળે લયી રહે,
 ને દાઝયું મારું ઉર ત્યાં રમી રહી,
 તારા ઉછંગે વિસરે વિષાદને.

૫

વસી નથી લોચનમાં કદી ચે
 આછી ય તારી તનલેખ કે બા !
 હું કદપનાથી ય ફરી નિહાળી
 તને, કરું ખાલી જ હૈયું મારું.

ને પાંગળા શબ્દથી મથી રહે
 આલેખવાને ગુણરૂપ તાહરાં
 બધાં; પરંતુ જડ નેત્ર મારે
 રમે નહીં મંગલ મૂર્તિ તારી.

૧૦

ક્યાંથી રમે ? મૂર્તિ નિહાળવાની
 બે હોત તો કાં વિધિ જૂંટવે તને ?
 ને કેમ બા ! શૈશવથી જ દે તણ
 મને પરાયાં પય ધાવવાને ?

૧૫

કેવી હશે લોચનમાં લસન્તી
 સદા ય તારી સ્મિતની પ્રભા, બા ?

દેવી હશે અન્તરની કલા એ ૨૦
 વિલાસતી વત્સલ અંક તારે ?
 નિષ્પાપ તારે ઉર લાવનાઓ
 દેવી હશે માર્દવની ઘડેલી ?
 આછી અધૂરી પણ કલ્પનાની
 વસે ન રેખા કદિ ચિત્ત મારે. ૨૫
 અને યદા મુગ્ધ મથી મથી રહું
 હું કલ્પવા મંગળ મૂર્તિ તારો,
 નૈરાશ્યમાં નિષ્કળ નેણ થાતાં
 યોલી ઉઠે બાહુક બુદ્ધિ મારી:
 'તારાં નથી દર્શન પામવાનાં.' ૩૦

'શાનાં નથી દર્શન પામવાનાં ?'
 વદી ઉઠે ત્યાં સહસ્ર જ શ્રદ્ધા,
 ગભીર નાદે ઉરની શુદ્ધાથી,
 સંદેહનાં સૌ પડળો ઉખેડતી,
 ને જીવને તેજ નવીન રેલતી: ૩૫
 'શાનાં નથી દર્શન પામવાનાં ?'
 છે પામવાનાં જ, યદા નિમેષમાં
 મર્ત્યત્વનાં બન્ધન તૂટશે આ;
 અને યદા બુદ્ધબુદ્ધ ફૂટી જતાં
 લળી જશે સાગર એ અનન્તમાં, ૪૦
 નક્કી તદા દર્શન પામવાનાં.

વાત્સલ્ય સ્ફોટું ઉર ને સ્મિતેલયું
 પ્રસન્ન ત્યારે મુખ ન્હાળવાનું;
 ત્યારે બધો જીવનથાક વામવો,

ઉછંગમાં અદ્ભુત ધન્યભાવથી. ૪૫
 તું લૂછશે ત્યાં રજ સૌ લલાટની,
 ને ચૂમશે ઊમળકેથી બાળને;
 ત્યારે બધાં જ્ઞાનગુમાન મારાં
 સરી જશે, ને ઉર કોરનારા
 રૂઆઈ બશે જગ દંશ કારમા. ૫૦
 નચિંત ત્યારે થઈ બાળ તારો
 જ'પીશ બા ! હું સુખસોણલામાં.
 શી ધન્યતા ! શાશ્વત સોણલું એ
 મારું ન કોઈ પછી લૂટવાતું ! ”

ને ત્યાં લગી, ૫૫
 -ના જ્યાં લગી બન્ધન આ વિછટે,
 ના જ્યાં લગી આતમ મુકત ઊડી
 લપાય તારી સુખધામ ગોદમાં,-
 તહીં લગી બા ! તુજને નિહાળવી
 મારે રહી સુંદર સત્ત્વ માંહે ૬૦
 વિશાળ આ વિશ્વતણાં સદા ચે.

માંગદ્ય જ્યાં જ્યાં નિરખું, નિહાળું જ્યાં
 વિભૂતિ સૌન્દર્ય તણી અનોખી,
 જ્યાં સત્ય, જ્યાં પુણ્ય નિહાળું ત્યાગની
 ઉદાત્તતા, જ્યાં કવિતા સુકોમળી, ૬૫
 જ્યાં પ્રેમની ભાળું પ્રકુલ પાંખડી,
 નિહાળું ત્યાં ત્યાં તુજ આત્મની કળી,
 ને અર્પું તેને મુજ રંક અંજલિ.

પાર્વતી

સૂતેલા મુજ હૈયાના જગાડે કોણ તારને ?
અને કોણ બહાવે છે ત્યાંથી સ્વરની ધારને ?

સીતા હશે એ કરુણસ્ય મૂર્તિ ? વા
તપસ્વિની એ શું હશે શકુન્તલા ?
હશે શું વા એ પિનિલોપ ગ્રીસની ?
વા એ હશે કુમુદ સંસ્કૃતિસત્ત્વ જેવી ?

૫

અથવા ડેસ્ડમોનાના આર્થ હૈયે સ્વપ્ની રહ્યો
સનાતન હશે પુણ્ય પાવન સ્રોત મૌઘ્યનો ?

નથી કશું; એ નહિ કોઈ મારાં
આજે ઉખેળે ઉરના પડોને;
ન આજ તેને સ્મૃતિસ્પર્શ, મારો
શુભ રહે અન્તરએકતારો.

૧૦

દેવી કે દેવજાતા વા વાદળોમાં વિરાજતી
સુંદરી કોઈ ના મારે વસી આજ ઉરે રહી.

પરંતુ આ અન્તરમાંહિ મારા
ગાથા રમે આજ ગરીબ કેરી,
કલ્યાણિની; કામણ મેં ધરાનાં
જેથી લહ્યાં સ્વર્ગ થકી અનોખાં.

૧૫

પૃથ્વીને જડ હૈયે ચે કવિતા આવી જો સ્ફુરે,
તો કેના ઉરમાં જૂહી ઝંખના સ્વર્ગની રમે ? ૨૦

સ્વર્ગે સદા પ્રેમતણી પ્રસન્નતા,
ગીતો સદા જીવનની વસન્તનાં,
સંતૃપ્તિનું સંતત ધામ એ તો,
પ્રદેશ એ કેવળ પૂર્ણતાનો.

કલ્પવૃક્ષ તળે શેણે સંભવે ઓરતા તહીં ? ૨૫
ને તેથી સંભવે શેણે કવિતા તુજ, પાર્વતી ?

મનોરથો જ્યાં ઉઠતાં વિરામે,
ન આરજૂ જ્યાં કદિ ચિત્ત જાણે,
ત્યાં સંભવે કેમ જ કાવ્ય તારું,
સ્વપ્નો તણાં સંતત સર્જનોનું ? ૩૦

પંકમાં પોયણી જેવી જન્મી ગેહે ગરીબના,
લણ્યા વિણ વણી દીધી જીવને લબ્ય તે કલા !

શબ્દમાં ન સરી તારી લાવના ઉર મુગ્ધની,
તો ચે કાલ જતાં ત્યાંથી મ્હોરી કસિતમંજરી.

રંગો ઘંઘી યૌવનની ઉષાના ૩૫
તેં ચીતયું ચિત્ર હશે રૂપાણું,
નવા જ ભાવે ઉર મુગ્ધ કેરા,
શુંજયું હશે જીવનગીત ન્યારું.

ગીત તે સંભળાવ્યું ચે હશે તેં દેવદાસને,
શાપીને મુખનું શીળું સ્વપ્ન તેને ય અન્તરે. ૪૦

સંચી રહી તું સુખસ્વપ્ન, મુગ્ધ ઓ !
શા ભાવથી અન્તરનાં દુઝોમાં ?
ને શા પ્રયત્ને પમરાવવા તે
મથી રહી તું જગજગલોમાં ?

જગતની સહી તેં અવહેલના,
કટુ સહ્યા ત્રણ તેં જગવેણુના;
ચહુ દિશે ચડી આંધી વિરોધની,
પણ હગી નહિ નિશ્ચયપાંખડી. ૪૫

તે હગી, હગતાં હૈયું નળળું દેવદાસતું;
લોપાયું ચિત્ર તારું ને ગીત તારું ફૂળી ગયું. ૫૦

અને પરાયા ઘરમાં પળી તું
સ્વમાનની જ્યોતિ અખંડ સંચી;
અને રસસ્વપ્નની ભસ્મમાંથી
સર્જી રહી તું તપ કેરું સ્વપ્ન.

એ સ્વપ્નના સર્જનકાર્યમાંથી
માંગલ્ય મેહોયું ઉરના વિષાદમાં;
નૈરાશ્યની નિર્મલ લબ્યતા ધરી,
તપસ્વિની તું જગમાં ખની રહી. ૫૫

ને આત્મની સૌરભ તું બહાવતી
દ્રેારી રહી કેા કુલમાધવી શી;
પૃથ્વી પરે પ્રેમની પૂર્ણિમાના
તું પાથરી પુણ્યપ્રકાશને રહી. ૬૦

હૂંહૂં

ક્ષમા, પ્રિયે ! છેા ઉરમાં તમારા
ચિત્રો વસે શોભન માલતીનાં,
કે મોગરાના મધુ વાસ માંહે
મોહો ભલે કે વનની નિકુંજે
લચી, ખચી, જૂમી રહેલ શોભા
વસન્તની છેા નય ને ભરી ને
રાચો તમે, મોહત ધન્યભાવે.
મોંધું અને માર્દવથી ભરેલું
ન લોપજો એ તમ ચિત્ર કોઈ.

૫

પરંતુ મારે ઉર એક હૂંહૂં
રમી રહ્યું એકલ ને અટૂલું;
શાખા, પ્રશાખા, મૃદુ પર્ણ જેનાં,
અધૂકમાં પલ્લવ હાસ્ય મીઠાં,
ઝંઝાનિલે ને શિશિરે મળીને,
અદીઠ ઝીંકી નિજ વજ્રધારા,
લીધાં હરી.

૧૦

૧૫

પૌરુષની મૂર્તિ સમું પ્રતાપી,
નૈરાશ્યથી મંગળ, લબ્ય શોકે,
વિરક્ત નેણે, નિરખે, હજી જે
લીલા જ લોકક્ષયકૃત્તવૃદ્ધની.

૨૦

ને આ જ હૂંઠા પર એક દહાડો
લસ્યો હશે વૈભવ પહોંચોનો;
હસ્યાં હશે કે કુસુમો, લપાઈને
ત્યાં પર્ણમાં પંચમસૂર રેલી
રહ્યા હશે કેાકિલ; ને મચ્યા હશે
અંકાર કે પલ્લવ નાચતાં સૌ
વસન્તની મા દક વા યુ લહે રે.

૨૫

વસુન્ધરાના ઉરમાં ઉગીને,
આણે હશે નેણુ ભરી નિહાળી
નિસર્ગ કેરી ર મણી ય તા ને,
વસુન્ધરાને ઉર ઊગનારી.

૩૦

ને એ જ આજે,
પ્રિય ! એ જ આજે,
હૂંઠું ણની, કાલ વિપર્યયોને,
અંઝાનિલોને, હિમની ઝડીને,
ઝીલી રહે નિઘ્વલ સ્વસ્થતાથી.

૩૫

એ સ્વાસ્થ્ય, એ પૌરુષ, એ નિરાશા
સુમંગલા, શોક ગણીર એ, ને
વિરક્ત એ નેણુની નમ્રતા સૌ
નથી પ્રિયે લબ્ય ? ન વન્ધ એ શું ?

૪૦

વસન્તમાં ભૂષણ જે થયું તે
હેમન્તમાં કેા નવલી છટાથી
નિસર્ગતું ભૂષણ એ થતું નથી ?

વિરક્તિને તાપ તપી તપીને,

વિલાસશોભા અદ્વૈતી પ્રભા ધરી,

૪૫

ન નેણકેશં નમનો નિમંત્રતી ?

હું તો ચહું

મને શિશુતણી ગમે સરળ સૃષ્ટિ સ્નેહે ભરી,
 નિખાલસ સમત્વ ને અનઘ એકે આનન્દની;
 અલાન થકી જેહની જીવનધન્યતા નિર્ઝરે,
 સદા સુદમથી જ મૂર્તિ જગની ઘડી જે રહે.

અને હૃદય આ નમે પુનિત શ્વેત વાર્ધક્યને,
 સહી કટુ ય યોજ કૈં, જગતનાં વિષે જીરવી,
 નિહાળી વળી અન્ત્ય મંગલ સુયોજના વિશ્વની,
 ઘરે, અનુભવે વિશાળ, નયનો સમાધાનનાં.

૫

છતાં ય દિલ તો ચહે તન યુવાનની તાઝગી,
 ખુમારી નયનો તણી, ગરવઉચ્ચતા ડોકની;
 અને અધિક એથી યે અમર એની આત્માકણી,
 સમત્વ શુભ કાજ જે જીવનવિગ્રહે ઝૂંઝતી.

૧૦

અખૂટ રસ, પૌરુષે સભર આત્મ હું તો ચહું,
 જહીં મરણ યે મહોત્સવ અપૂર્વ જેવું થતું.

શાશ્વત યૌવનશ્રી

શાન્તાનુકૂલ પવનશ્ચ શિવશ્ચ પન્થ્યાઃ
હું શી વિધે કહી શકું તુજ આ પ્રયાણે ?

તું તો ચહે ગિરિવરો સમ અખિધલોઢે
ન્હાની ય નાવ નિજ ખેલવવાનું કોડે.

આંધી ચદા ચહુદિશે ચડતી અને એ ૫
આકાશના અમર દીપ ખુઝાવવાને,
ગાંડો મહાખિધ જવ તાંડવ રુદ્ર ખેલે;
જ્યારે શશી, રવિ, ગણેા ગ્રહતારકોના
આકાશની કુહરમાં થઈ દીન ધૂપે,
ને મત્ત એક જવ અખિધ પ્રચંડ હાસે ૧૦
માલે અનન્ત પ્રલયંકર ગીત શુંજી,
ત્યારે યુવાન ઉર તારું ચહે જયશ્રી.

તારે ન મૌકિતક તણી મનમાં મહેચ્છા;
તારે વિરાટ નિધિના બળ ચંડ સામે
પોતાનું પૌરુષ જ માત્ર ચકાસવાનું,
ને એ વિધે કરવું યૌવનને કૃતાર્થ. ૧૫

આજે ય તું ઉર તણી તુજ એ અલીપ્સા
સંતોષવા જલધિ મેર સુકાન વાળે;

ખીજા યદા અનુભવી જલખેડુઓ સૌ
 તીરે રહી, ધડકતા હૃદયે નિહાળે ૨૦
 કંઠાળ તાંડવ મહાખિંધની ભિમિંઓતું,
 ત્યારે રમે સદ્ગતનાં નવ સાહસોનાં
 સ્વપ્નોની સૃષ્ટિ નવલી તુજ નેત્ર સામે.
 તેને કહું કયમ હું, “વાયુ હજો પ્રશાન્ત?”
 વા “માર્ગ હો સરળ ને શિવ હો પ્રવાસ?” ૨૫

ગિતે વિમુગ્ધ, શઠ પૂર્ણ કુલેલ તારી
 નૈયા તણા નિરખી હું રહું મૌન ધારી,
 ને રેખ ઝોની ક્ષિતિજે જઈ અંખવાતી
 ત્યાં વન્હું ધન્ય તુજ શાશ્વત યૌવનશ્રી.

ભૂકુમ્પ

મારાં રોષે જરી જ્યાં નયન ભરું તહીં, વહિઝાળો ભભૂકયે,
હેલે લીલાં ચડ્યાં સૌ વન, ઉપવન ને વૃક્ષનાં વૃન્દ, શૈલો
જેનાં નેણે નિહાળ્યા શત શત ઇતિહાસો મહા માનવીના,
તે સર્વે એક સાથે, ઘડી અધઘડીમાં ભૂખરી ભસ્મ થાયે.

હું મારો ફેરવું જ્યાં સળળ કર તહીં, સાગરે શૈલ જાગે,
ને મારા સ્પર્શમાત્રે અતલ સમદરે શૈલના શૈલ ડૂબે;
હૂંકારે સહેજ મારા પ્રકૃતિ થરથરે, ઢિગળો દૂર નહાસે,
મારા ઘેરા નિનાદે અળળ સળળને સ્વેદ અંગે વધ્ધટે.

સૂતેલા મેં જગાડ્યા કંઈ કંઈ ધરણીખંડને નિંદમાંથી,
સૂવાડ્યાં કૈંક રાષ્ટ્રો સમદરજળની સેજમાં મેં ઘડીમાં;
મેં લોખ્યાં સંસ્કૃતિનાં વિધવિધવરણાં ચિત્ર કુત્કારમાત્રે,
મારા લીલાવિલાસે પ્રલયસૃજનનાં કારમાં દશ્ય જાગે.

સંહારી જીર્ણુતાને, સરજન નવલાં કાજ માર્ગો ઉઘાડું,
પૃથ્વીના ફેફસામાં પ્રતિસમય રહું પૂરી હું પ્રાણુવાયુ.

અમાસ

મને ગમે અદ્ભુત ને અનન્ય આ
અધારી તો ચે રજની અમાસની.

મને ગમે બીજની ચન્દ્રેખા,
પ્રતીચીની શોભન ટીલડી શી;
મુગ્ધા તણા કો શરમાળ દેહના
વળાંક શી, મોહક જેની ણંકિમા.

૫

મને ગમે આઠમની ય શોભા,
તમિસ્રને તેજ થકી ઉજળતી;
ને તેજને આછ દઈ તમિસ્રની,
નિગૂઢતા કો અતિ રમ્ય ધારતી.

૧૦

અને વસે પૂનમની પ્રસન્નતા
મારે ઉરે, જ્યાં મૃદુતા મયંકની
પૃથ્વી તણા અન્તરમાં, અમીથી
સુધુસ સૌન્દર્ય ફરી જગાડતી.

બીજની ણંકિમાથી હું પૂર્ણિમાના પ્રસાદને,
મૌઁધ્યથી નિરખું તો ચે વાંછું એક અમાસને.

૧૫

અન્ધારને અર્ણવ બૂડતાં ભલે
સૌન્દર્યનાં ધામ સમસ્ત લોકનાં;

ઉદીપનો સૌ સુકુમાર કાવ્યનાં,
શમે ભલે એકલ શૂન્યતામાં.

૨૦

છતાં નિશા એ જ ચંદ્ર અમાસની,
અનન્તતા જ્યાં નભની ધતી છતી;
જ્યાં શુક્ર કેરા શુચિ, શીત સૌમ્યતા,
ને ભૌમકેરા મુરખી ઘડી ભર્યા,
પુંજે પ્રભાતા લહરાય તો યે,
અગી શકે એકલ તારિકા યે,
શકે અગી દુર્ભલ કોડિયું યે,
ને પાથરી તે ય શકે પ્રકાશને.

૨૫

શશી તણી સૃષ્ટિ ગમે છતાં ય તે
અનન્ય હું તો ગણું આ અમાસને.

૩૦

તવ સ્પર્શે

અદેખી આંખોનાં પડળ તવ સ્પર્શે ઉતરિયાં,
 તદ્વા એની એ મેં પુનરપિ નિહાળી પ્રણયની
 પ્રકુલ્લેલી વેલી, સુરસિ નિજ મોંઘી બહવતી
 ઉરે, નેણે, રામે જનકુલ તણું ને જગતનાં.

સોપાને વ્યક્તિના

ઊઠે ફરી સાગરસેજથી ઉષા,
આ પુણ્યની કેમળ પાંદડી સમી,
શુચિસ્મિતા, મુગ્ધ, સુરમ્યદર્શના,
ભાવે ધારી વિમળ નવલી ટીલડી તારલાની.

અંગે કૌમારની આછી હેલતી રમ્ય મુગ્ધતા, ૫
નયને ઝળકે એનાં સુરમ્ય સ્મિત તેજનાં.

અને ફરી શૈશવથી સુહાગી,
પૃથ્વીપટે રેલવતો પ્રસન્નતા,
ઊગી રહે ભાતુ વરેણ્ય ભર્ગથી,
આરાધે શુભ્ર જેનાં કિરણ કવિગણો ગીતગંગોતરીથી. ૧૦

લસે ફરીથી નવખાજરી તણાં
ઉરે ધરી લીલમ શશ્યશ્યામલા;
અને ફરી મેઘરજે વિમુક્ત આ
ભૂરું ને ભવ્ય રાજે ગગનતલ રસ્યું કેસરી કેા કુમારો.

ફરી જળો પલ્લવનાં પ્રસન્નતા ૧૫
ધરી રહે વ્યોમ ગભીરની મહા,
મહીં નિહાળે તરુવૃન્દ તીરનાં
પોતાનું બિમ્બ જેમાં પુનરપિ ઉછળે યૌવનશ્રી અગ્રેતી.

ફરીથી ઓમને હૈયે ભવ્ય જાલીરતા વસે;
ફરીથી પૃથ્વીને હૈયે સૌન્દર્ય છલકી રહે. ૨૦

*

છતાં ય હૈયે ક્યમ માનવીના
ફરી ઉઠાના વિલસે સુહાગ ના ?
પ્રસન્નતા કેમ ફરી ન પાંગરે ?
ને ના પાછી રહે કાં મધમધી, મધુરી સૌરભો રનેહશીળી ?

માનવીજીવને ઓટ ઓકદા જે થયેલ તે, ૨૫
ફરીથી યૌવને આઢ્ય ભરતી કાં લહે નહિ ?

સ્મિતપ્રભા શૈશવની સુકેલ તે
ફરી ન શેણે અધરે વિરાજતી ?
કૌમાર કેરા વણસેલ કોડ તે
ફરી ન શાને નવપુષ્પ પાંગરે ?

૩૦

ગયેલાં નીર ગંગાનાં ફરી પાછાં ન કાં વહે ?
શમ્યા યૌવનનો પાછો અમીસ્રોત ન કાં સ્રવે ?

શું માનવીજીવનના પ્રવાહમાં,
ફરી ન પૂર્વસ્થિતિ ભાળવી કદિ ?
ગયેલ શું પાછું કદી ન આવતું ?
સંગીત શું સૂર સહે વિરામતું ?

૩૫

તો પછી તપ ને ત્યાગ, રનેહ, ઔદાર્યની કથા
શાને સર્વ ? અને શાને આશા કેરી ઉપાસના ?

~~૩૨૬૬૭~~

૩૨૬૬૭

વિનાશ આત્યન્તિક માનવીને
લગ્યો લલાટે યદિ, તો નકામો
સંભારવો નિસ્તલ ભૂતો શાને ?
વા રાગવું શે' તટ ગૂઢ ભાવિને ?

૪૦

એથી તો મોજથી માણી વર્તમાન તણી પળો;
ઝીલવાં જિન્દગીકેશં જળ એ શું ભલું નહિ ?

*

ખાલ્યે કોણી અને મહોરી, પ્રફુલ્લી ચૌવને, ફળી,
વાર્ધક્યે પકવતા પામી, વ્યક્તિમાત્ર વિરામતી.

૪૫

એકના એ વિરામથી આરંભ અન્ય કો કરે,
ને તેનો અંત ત્રીજનો પ્રારંભતાંતણે બને.

બીજથી ફળ ને પાછાં ફળેથી બીજ નિર્ગમે,
ત્યાં વિનાશ કશાંનો કયાં રહ્યો વિશ્વોત્પતિક્રમે ?

૫૦

વ્યક્તિઓ વિરમે તો ચે ખાલ્યની દિલમુગ્ધતા,
નવયૌવનની નિત્ય યુ યુ ત્સુ વિ જિ ગી ષણ,
સમાધાનભર્યું સ્વસ્થ શ્વેત વાર્ધક્ય, સૃષ્ટિની
અમોલી કવિતા આ તો યુગોથી વિલસી રહી.
અને સૃષ્ટિ પટે તેની સીંચી સૌન્દર્યધારને,
માનવી ક્ષુદ્રમાંથી એ મહેશ્વર ઘડી રહી.

૫૫

સૌન્દર્ય સ્થાપવા વિશ્વે, સૃષ્ટિનો હેતુ સાધવા,
પાશવી વાસનાઓથી પ્રભુતા પમરાવવા,

આજરે સત્વસંશુદ્ધિ વ્યક્તિમાત્ર મથી મથી,
તે રહે નિજ રીતેથી, કલા વિતરી આત્મની. ૬૦

વાદળી વરસી રે'તાં લવ્ય ભૂરાશમાં ભળે,
માનવી તે વિધે અન્તે જઇ આનન્દ્યમાં શમે.
સોપાને વ્યક્તિતા, ઊંચે સમષ્ટિ ચઢતી જતી,
ઊંચે ઊંચે, હજી ઊંચે શિવ સૌન્દર્યની ભણી.

સ્પર્શ તારે

એ સાંભરે સ્પર્શ મને હજી એ,
—જે સ્પર્શ તે' નીરવ એ નિશીથે
કર્યો મને ને મુજ દષ્ટિ પાસે
નવી રચી તે' જગકેરી યોજના.

શેા સ્પર્શ એ? કામણુ શાંચ તેનાં?
કે આંખમાં ચિત્ર વસેલ જે જે
અધાપિ, તેના પલટી જ રંગો
ગયા બધા; ને નવલાં જ નેણે
એ ચિત્રને મેં નિરખ્યાં પછીથી.

૫

અદીકે કેા મંગળ વિશ્વયોજના,
અખંડ કેા ઋત તણી ઉપાસના,
તરી રહ્યાં દષ્ટિ સમીપ મારી,
કારુણ્યથી તે' જવ સ્પર્શ તારે,
ઊઘાડિયાં આતમનેણુ માહરાં.

૧૦

આંખે ચડ્યાં'તાં પડળો અસૂચ ને
ખૂટેલ શ્રદ્ધા મુજ રંક હૈયે,
અને અવિશ્વાસ થકી પડ્યાં'તો
હું દૈન્ય ને દાસ્ય મહીં જ ફૂળ્યો.
સાશંક ત્યારે મુજ શી દશા હતી?

૧૫

અક્ષાટ આકાશતાણા ઉછંગે ૨૦
ઉપગ્રહો ને ગ્રહમંડળો સૌ,
નિહારિકાનાં દળ : એ બધાંને
મળી ગયાં નિશ્ચિત સ્થાન તેમનાં,
અને પળી સૌ ઋતને પથે રહ્યાં.

ને આંહિ ચે ભૂમિ પડી અક્ષાટ, ૨૫
તેની પરે ભૂચર, ખેચરો ને
જલે ચરી જીવ રહેલ તે બધાં
પામીજ પોતા તણું સ્થાન, આજંવે
ધપી રહ્યાં જીવનના પ્રવાસે.

ત્યારે હું કાં એક જ આમ આથડી ૩૦
રહું નિરાધાર, નિરાશ હૈયે ?
નિગૂઢ આ વિશ્વની યોજનામાં,
મારું જ શું એકનું સ્થાન ના કચડી ?
મને જ કાં આ જગ લીસવાને
ને પીસવાને નિજ વજાદામાં ૩૫
આમેરથી કેવળ આવતું ધસી ?

નિસર્ગ આ પાલવ પાથરીને
ફૂલે, ફળે વૈલવથી લગ્યો ખચ્યો,
ને ઓમની આ નટડી મહેલરી
ક્ષણે ક્ષણે વસ્ત્ર નવાં નવાં ધરી, ૪૦
પંખી ગણો ચે નિજ કંઠ જોલી
ગીતો તણી ધાર અખંડ રેલી

હસી રહ્યાં કાં મુજ દૈન્યની પદે ?
ળાળી રહ્યાં એકલ કેમ રે મને ?

સંવાદથી વિશ્વ સમસ્ત આ સરે,
શાને જ તો જીવન એક મારે,
મએ વિસંવાદ તણી કઠોરતા ?
મારે ન શું અન્તર ઠારવાનું
ઠામે કહીં ? કે નહિ હું જ ઠામ
શું કોઈનાં અન્તર ઠારવાનું ?
મારે નિરુદ્દેશ ભમી ભમીને
ધીતાવવાં આમ જ આયુ મારાં ?

૪૫

૫૦

શેા થે હતો સંશયઘ્નિયો હું
થયેલ જ્યારે નહિ સ્પર્શ તારો ?

-અને થયો મંગળ સ્પર્શ તારો
દોમાંચ અંગે મુજ પ્રેરનારો
મને, તદા એ પડજો ચખેથી
સૌ ઊતર્યાં ને નયનો નવાં કેા
લાઘ્યાં મને વિશ્વ નિકાળવાને.

૫૫

એનાં જ એ દૃશ્ય નિસર્ગ કેરાં,
જ્યોતિર્ગણી એ જ વળી અનન્તના,
ભાસ્યાં મને એક અખંડ રૂપે.

૬૦

જલે, સ્થલે ને નભમાં લસન્તી,
સજીવ, નિર્જીવ સમસ્ત સૃષ્ટિ,

૬૫

નિસ્તેજ ને તેજઘડી સમણિ,
અંગાંગ સૌ વિશ્વવિરાટદેહનાં.

એ વિશ્વની જંગમ સૃષ્ટિ કેરું
હું તેજ ને ચેતન કેરું બિન્દુઃ
—બિન્દુ ય તે તેજ વિરાટ કેરું,
સ્ફુલિંગ એ ચેતન ભવ્ય કેરો—
વિરાટ એ દેહતું અંગ હું એ,
શે હોજી હું લિન્ન અનન્ત વિશ્વથી ?

૭૦

શું અંગ તે દેહથી લિન્ન હોય ?
સ્ફુલિંગમાં પાવક શું વસે ના ?
તરંગ તે નીર વિના ટકી શકે ?
સંગીત ને શબ્દ કશે જુદાં વસે ?

૭૫

છૂટી છવાઈ વિખરેલ તો એ
સૌ પાંખડી એક જ પુષ્પ કેરી,
સ્વરો બધા લિન્ન છતાં ય સાધતા
સંગીતની મંજુલ એકતા મળી;
અંગાંગ સૌ વિશ્વશરીર કેરાં,
જુદાં અને લિન્ન પ્રમાણનાં છતાં
ગૂંથાઈને કોમળ એકય તાંતણે,
રચી રહ્યાં સૌખ્ય દેહ એકતું.

૮૦

૮૫

એ દેહથી લિન્ન જ હોઈ કેમ હું ?
એ દેહ એ લિન્ન જ હોય શી વિધે

મારાથી ? ને ઐક્ય અખંડ માંહે
અંશે વિસંવાદ તેણે વસે શે ?

આ વિશ્વની આન્તર યોજનામાં ૬૦
હું અંગ બીજાં સહુ સર્જના સમે,
મારે ય, બીજાં સહુ જેમ, મારાં
કર્તવ્ય શું સંતત મીટ માંડવી,
ને એમ સંવાદ સદા ય સાધવો
આ વિશ્વના મંગળ ગીત કેરો. ૬૫

નિસર્ગ એ અંગ જ એહ દેહનું,
જેનું બન્યો અંગ હું માનવી એ;
તેનો નથી પાલવ પુષ્પ ને ફળે
પૂર્યો ભર્યો ને છલકાઈ જાતી
સૌન્દર્યની રિદ્ધિ નથી ય તેની ૧૦૦
નેણે અધીરાં મુજનાં જ ઠારવા,
કે તોષવાને મુજ ઇન્દ્રિયોની
ભોગેષણને નિતની અધૂરી.

તેણે ય તેના ઋતને પથે જવું,
અક્ષટ સૌન્દર્યમહીં ઊતારી ૧૦૫
પોતાતણી આત્મકલા અનોખી,
ને એમ તેણે પણ સાધવો રહ્યો
સંવાદ આ અદ્ભુત યોજનાનો.

નિસર્ગ ને માનવ હું ય : બન્ને
અંગો અમે એક જ દેહ કેરાં; ૧૧૦

ત્યાં કેાણુ કેાના ઉપલોગ કાજે ?
કરે જ વા કેા ઉપહાસ કેાનો ?

એ તો હતી દષ્ટિ મળે ભરેલી;
વૈષમ્યને સામ્ય મહીં ચ જોતી;
વિરાગ કે રાગ ન'તા નિસર્ગે,
પ'ખી ગણોના કલકૂળને કે,
વિલાસ માંહે નભની નટીના.

૧૧૫

સૌન્દર્યની રિદ્ધિ, વિલાસની એ
નહોતી છટા કાજ કશાં ચ ખીન્ન.
એ તો હતી કેવળ વિશ્વ કેર
સંવાદને એક જ સાધવાને.
મેં નેણુ કેરાં પડળો અસૂયથી
આરોપિયા રાગ વિરાગ તેમાં.

૧૨૦

ને સ્પર્શ તારે પડળો ગયાં જ્યાં
એ ઊતરી, ત્યાં ભ્રમ ભાંગિયો, અને
મેં રૂપ તેનાં અવિકાર નહ્યાજ્યાં.

૧૨૫

ભૂલાય એ કેમ જ સ્પર્શ તારે ?
-જે સ્પર્શથી નેણુ નવાં મળ્યાં મને,
જે સ્પર્શથી જીવનના વિષાદની
ગૈ આથમી ઘેઘુર કાલિમા અને
ઉષા ઉગી નૂતન દર્શનોની
ઋતંભરી, મંગળ મૂર્તિ, લબ્ય;
જે સ્પર્શથી મેં મુજ સ્થાનને લહ્યું

૧૩૦

વિરાટ આ વિધિની યોજનામાં.—

એ સ્પર્શ તારો વિસરાય શેણે ?

૧૩૫

સરે ભલેને સુખદુઃખ કેરા

સ્પર્શો તણી સૌ સ્મૃતિ અન્તરેથી:

સરો ન તારી સ્મૃતિ એકલી આ

અન્ધારને જીવનના ઉભળતી.

પન્થ તારા

નિસ્તેજ મારાં નયનો પરે ધરી
તેં આંગળીની તુજ કોમળી કળી,
ત્યાં આંખડી અંતરની નિહાળતી
તારા પ્રદેશોની પ્રભા પનોતી;
ને આંસુમાં ચે અણુદીઠ લાળી
મેં શાશ્વતી કેા રમણીયતાને.

૫

ને કર્ણમાં તેં સ્વરધાર તારી
સુરમ્ય રેલી તહિં યાતનાના
સૌ આર્તનાદો જગના શમી ગયા;
ને અંતરેથી મુજ ઊખડી ગયાં
શલ્યો ળધાં વેણુ અસૂય કેરાં.

૧૦

ને લગન મારા ઉરમાથ જ્યારે
તેં ઢાળ્યું તારું ઉર કાવ્યલીનું;
ત્યારે ત્રણે તીવ્ર કૃતમ્ભતાના,
અન્યાયના, ક્રેષતણા રુઆયા.
ને મેં ગણેલા સ્વજનો જ જેને
તેણે ય નિત્યે અવળી જ આંખે
નહાળ્યો મને, અન્તરઢાહ તેના
મારે ઉરે સૌ પલમાં શમી ગયા.

૧૫

વિશાળ તારે ઉર, મારું દુઃખ
 ભળી ગયું જ્યાં ઉર, ત્યાં જ કુદ્રતા ૨૦
 સંસારના સ્વાર્થ તણી ટળી ગઈ;
 ને નેણુ મારે અદકી વિશ્વાસતા
 ને અન્ય કો મંગલ ગૂઢ યોજના
 વસી ગઈ વિશ્વ સમસ્ત ઠેરી. ૨૫

તો 'પન્થ તારા જગમાં નકામા'
 એ વેણુ હું લોકતાણું ગણું કાં ?

પહેલો દિવસ

અને જે આયુડ્યાં જેવાં સૈન્યો ભીષણ મેઘ શાં,
વીર ઘોષ વડે ડાલી ઊઠ્યાં દિગદિગન્ત ત્યાં.

ઝડી પ્રલયવેળાની સૂસવી શરની રહી,
રણધીર તણાં મોંઘાં માનને મોડતી રહી.

અને કવચ, ખડ્ગો ને શિરત્રાણ અનીકના ૫
અમકી અળકે જાણે વીજળી મનસંગમાં.

સૈન્યની પદધૂળે આ આવયાં ભર્ગ ભાતુના,
ને તહીં આભપાટેથી અંધારાં ઘેર ઊતર્યાં.

ગર્જના, શરધારા ને સળાકા અસ્ત્રશસ્ત્રના ૧૦
જેતાં દુદિન ભાસે છે ગોરભ્યો કુરુક્ષેત્રમાં.

ને ધસી સામસામા એ પાર્થ ને કુરુસૈન્યના
સેનાની વીંઝતા શસ્ત્રો વીરહાક વહાવતા.

ટપોટપ ઢળે ધીંગાં વૃન્દો માતંગનાં, અને
તેજ તોખારનાં અંગો શરોથી મહસા પડે.

કયહીં મુકુટથી સ્હોતાં પડે શિર અનેક તો, ૧૫
ખાહુઓ કયહીં રત્નોનાં વલયે ઓપતાં પડે.

સૂસવી સૂસવી આવે શરો વિષધરો સમાં,
મુકુટો મણિના મોંઘા પરોવી નિજ દાઢમાં.

પ્રલયાગ્નિ તણી ભૂખી જીભ શાં ખડું ઊછળે,
ને કચડીં ઘોર ઘોષેથી અગ્ન્યસ્ત્રો આલને ભરે. ૨૦

આમ ચોપાસ વીરોની રમણા રણની મચી,
ને મચી કારમી ક્રીડા કાલ ને કાલિકા તણી.

સહોદર તણી સંગે હુર્યોધન અંહી ધસી,
રેલતો શરની ધારા ભીમની પર સામટી.

પણ ભીમ વહાવીને કંઠથી નાદ કારમો, ૨૫
ઝઝૂમે છેદતો શીર્ષો અરિનાં વનરાજ શો.

ને પહોણે શલ્યની સામે યુધિષ્ઠિર ધસી ધસી
શર રૂપે રહે વેરી સ્ફુલિંગો ક્ષાત્રતેજના.

શલ્ય ચે વિસ્તરે સામી વિભૂતિ નિજ વીર્યની;
આમ શૌર્યતણી સ્પર્ધા સર્વત્ર સખળી મચી. ૩૦

ગ્રીષ્મમાં હિમના જેવાં સર્વાં વાર્ધક્ય વૃદ્ધતાં,
ને બધાં એક સાથે આ તરી તારુણ્યમાં રહ્યાં.

આંહી દ્રોણ રહ્યા ધૂમી મદલેર યુવાન શા,
રોમ રોમ થકી એનાં સ્ફુરે છે ભવ્ય ચેતના.

રથીના રથને છૂંદે નિજ એક પ્રહારથી, ૩૫
હણુ છે હયને તાતાં નિજ એક જ તીરથી.

એના ખડ્ગ તણા ધાવે મત્ત માતંગ આ ઢળે,
એના એક મહાનાદે અંગાંગો અરિનાં ગળે.

ને અહીં કુરુવૃદ્ધોના અગ્રયાથી રમી રહ્યા,
પ્રવેત વાર્ધક્યમાં ચે શાં તેજ તીખાં તગી રહ્યાં ! ૪૦

એના શરપથે આવ્યું પ્રાણી કોણ બચી શકે ?
એની હથકથી કેને હુંથે ના લય ઊભરે ?

ઝીલે છે અરિનાં શસ્ત્રો ધૂર્જટિ જેમ કુન્દને,
ને ઝીંકે નિજ શસ્ત્રો એ મધવા જેમ વળને.

ધસે છે એમની સામે વીર પુત્ર વિરાટનો, ૪૫
રોમે રોમ વિશે જેનાં વહે પ્રવહ વીર્યનો.

ધસીને ગૌરવે ઘેરી ગર્જનાને કરી કરી,
છેદે ગાંગેયકેશ એ સહસા ધ્વજસારથિ.

અને ત્યાં કૌરવી સેના આખી થે રહી ઉમટી ૫૦
મથે છે રોકવાને એ શ્વેતકેતુ તણી ગતિ.

કૃપાણો ક્યાંકથી કાળાં, સળળી સાંગ ક્યાંકથી,
ક્યાંકથી ખર્જુ ને આવે ક્યાંકથી હાર ખાણીની.

ક્યાંકથી મૂશલો કેશ પ્રહારો વળના થતા,
તો વળી ક્યાંકથી આવે કડૂડી કારમી ગદા.

અને ગાંગેય થે વેરી નેણની નિજ વીજળી; ૫૫
ટંકારે ધનુના ગાદી ગુહા આકાશની ભરી;
લેવાને વૈર છાડે છે શરોની ધાર મેઘશી;
સહી કેમ શકે લેશે તેજોવધ મહાબલી ?

ખાણો ગાંગેયનાં વીંટી વળે છે શ્વેતકેતુને, ૬૦
ને છેદે પદમાં એના રથના સર્વ અશ્વને.

અને આ પડતો એનો રથધ્વજ ધરા પરે,
રજોટાઇ રહ્યો આંહી રણે રુધિરકર્દમે.

સારથિ પણ એનો આ લીખનાં લીખ બાણથી
વીધાઈ જઈને નીચે રથેથી પડતો ઢળી.

અને આ રથ ચે આખો ભાંગી ભૂકો થઈ જતો, ૬૫
તો ચ જોખનઘેલાનો મહોત્સાહ વધ્યે જતો.

અને પ્રૌઢ ગદા ધારી ધસતો સિંહનાદથી,
વૃદ્ધ ગાંગેયને દેવા પ્રતીતિ નિજ શૌર્યની.

ધસ્યો એ, ધસતો જેમ કેસરીનો કિશોર કેા
મત્ત માતંગના કુમ્ભસ્થળે ગૌરવગાજતો. ૭૦

ને ચડી રથ માથે એ ગદાઘાત પ્રચંડથી,
ચૂર્ણ ચૂર્ણ કરી નાખે લીખનો રથ એ તહીં.

“ધન્ય ધન્ય !” વદી ઊઠે સર્વ ત્યાં સૈન્ય પાર્થનું,
લીખને ચ વસે હેયે વીરકર્મ કિશોરનું.

ને ખીલા રથમાં ખેસી કૌરવોના મહારથી, ૭૫
સૂર્યશાં દીપ્તિવાળાં એ શર ભાર્ગવને ધસી,
ને આકર્ણ ચડાવીને પ્રત્યંચા, શર છોડતા,
શ્વેતકેતુ ભણી, ને ત્યાં હાહાકાર મચી રહ્યા.

શ્વેતકેતુ પડ્યો નીચે, ધનુઃટંકાર લીખના,
ને નાદો કૌરવો કેરા ભરી આકાશને રહ્યા. ૮૦

આવતી રાત્રિએ ત્યાં તો અંચળો અધકારનો
પાથરી યુદ્ધના ખેલા દિનને તહીં આવર્યો.

બીજો દિવસ

બીજા દિનતણી આછી ઝળકી સૂર્યની પ્રભા,
ત્યાં ફરી અગ્રણીઓએ સૈન્યોના વ્યૂહ ગોઠવ્યા.

ફરી શંખસ્વનોફેરી મચી ધૂમ વડી રહી,
ને ફરી સિંહનાદોથી ધરણી ડોલતી થઈ.

ફરીથી અશ્વરાજેના પદાધાતે રજો ચડી ૫
આકાશે ઉજ્જ્વલરશ્મિનાં રશ્મિને આવરી રહી.

ને મહામેઘ શા મત્ત, ધૂણીમાન ગજેન્દ્રના
કંઠમાં ઊભરી પાછી ગલીરી ગર્વગર્જના.

ફરીથી આયડચે ખડ્ગો સ્ફુલિંગો ત્યાં ઝરી રહ્યા,
ને અગ્ન્યસ્તતણા ઘોષો ઘોર ત્યાં ઘમકી રહ્યા. ૧૦

અને અંઝાનિલે ગ્રેયાં બે મહાખિધતણાં જળ
ઊછળી, આથડી થાયે યથા લીન પરસ્પર;
તે વિધે રણવાદોએ શૌર્ય જેનાં પ્રખોધિયાં,
એવાં એ સૈન્ય વેગેથી લીન અફેકમાં થયાં.

અને ત્યાં પડવા લાગે નરવીરો અસંખ્ય ને ૧૫
શબો ત્યાં હય હાથીનાં રુંધી વાટ રણે રહે.

બેચેલા ધનુવાળા ત્યાં કપાયે કર કેઠના,
તો શીર્ષો કેઠનાં ઊઠે કિરીટો જહીં શોભતા.

કોઈના પદ, કોઈનાં ધડ, કાંડાં ચ કોઈનાં;
કોઈનાં જાતુ ને જઘા કપાઈ પડતાં રહ્યાં. ૨૦

પરાક્રમતણી તેમાં પ્રળળી પ્રતિલાભર્યો,
ધૂમી ભીમ રહે પેલો મૂર્તિમન્ત કૃતાન્ત શો.

નવાં રુધિરની મોંઘી અર્થાથી અંગ ઓપતાં,
કોપોત્સાહભર્યાં તેનાં રોમે વહિ ભભૂકતા.

કંઠમાં ડણુકે એના સિંહની શૂર ગર્જના ૨૫
નયને ઝળકે એના હારતી તીવ્ર તર્જના.

આ તેનો રથ ખૂંટીને ખડકો શળનાં ધસે,
ને તેનાં જ શરે તેની પાસે દુર્ગ નવા રથે.

એવા દુર્ગમ દુર્ગોને વેગથી એ વટાવતો,
સેના કૌરવની આજે શતધા સંહરી રહ્યો. ૩૦

ઝંઝાના ઝાપટે જેવાં તરુઓ ઝિખડી પડે,
શાખાઓ ને પ્રશાખાઓ કડૂડી લોંચ પેં ઢળે,
નસ્ત પત્રરથોકેરી ચિંચિંચારી તહીં મચે,
ને હૈયે ધરતી ફેરા ધ્રાસકા ભયના પડે;
ભીમના ઝાપટે તેમ સૈન્ય કૌરવનું ઢળે. ૩૫
ને કાળી કિકિયારીનો કકળાટ તહીં મચે.

અદૃહાંસ તહીં રેલી વીરકર્મા વૃકોદર,
પોંડૂના પ્રળળા નાદે ગાજતો ગર્વનિર્ભર.

તેવામાં કયાંકથી આવે ધસી રાજા કલિંગનો,
ને વડાં નિજ સૈન્યેથી ઘેરે છે માર્ગ ભીમનો. ૪૦

પણ શીર્ષ કરી ઊંચું જરી ગૌરવભેર ત્યાં,
ભીમ એ સૈન્યને ન્હાળે નયને મદથી ભર્યાં.

ન્હાળે વનગજોદેરાં યૂથને જેમ કેસરી
ગર્ભભેર હલાવીને સટા યાળતણી જરી,
ને ભરી ફાળ, યુક્તિથી કરકૌશલ્ય ચૂકવી
કરીતું, કુમ્ભને ભેદી નાળે નિજ પ્રહારથી;
તેમ એ સૈન્યને ન્હાળી, ગદા તોતિંગને ધરી,
રહ્યા ચોમેર ધૂમી ત્યાં પાર્થનો કુલકેસરી.

૪૫

ને તોળી તોળીને ઝીંકે ગદા નિજ પ્રચંડ ત્યાં
વજ્ર શા અસ્થિખન્ધો પૈ અરિના ચૂર્ણ પૈ જતા.

૫૦

છુંદાયાં શત શીર્ષોની ખોપરી રવડે રણે,
તે પરે નાચતો, ઝીંકી ગદા સર્વત્ર એ રહે.

એનાં વજ્રેર અંગોમાં ખૂંચે ના શર શત્રુનાં
રણે વ્યાયામથી એનાં જોમ ના લેશ ઓસર્યાં.

અને ધૂમી રહે ઘેલો એકલો અરિસૈન્યમાં,
એકલો તો ય ગાળન્તો ગાત્રો શતસહસ્રનાં.

૫૫

નાસે ચોમેર ત્રાસેલા સૈનિકો સૌ કલિંગના,
પ્રવેશે દોણ સ્વેચ્છાથી મૃત્યુની વજ્રદાઢમાં ?

પણ એક ન નાસ્યો ત્યાં રાજપુત્ર કલિંગનો,
વીરશ્રી વરવા જેને અલિલાષ ઉરે થયો.

૬૦

નસેતસમહીં એની નવું યૌવન નાચતું,
રોમેરોમ રહ્યું એતું વીરકર્તાવ્ય ઝંખતું.

ભીમની લાયપ્રેરન્તી ડણુકે ચ ન એ ઠરે,
ને સજી ચાપ કોડીલો વૃકોદર ભણી ધસે.

ને કાપી શરધારાથી અશ્વસારથિ ભીમના, ૬૫
હર્ષને નિજ રેલી એ રહે છે વીર ઘોષમાં.

વૈરાનલભયો દોડે તહીં વેગે વૃકોદર,
ને ધીંગા ઘાવથી એને ઢાળી દે છે ધરા પર.

ને છતાં નવ ંહીલાઈ એનાં સ્મિતતણી પ્રભા;
લોપી ભીષણ મૃત્યુ શે' શકે સ્મિત કૃતાર્થનાં ? ૭૦

પુત્રનાં વૈરથી ઢાઝચો તહીં નૃપ કલિંગનો,
ગળરૂઢ ધસે વેગે ગાળવા ગર્વ ભીમનો.

અને એ પાર્થ' ચે સામો લઈને ખર્જૂ દોડતો,
પગલે પગલે એનાં ધરા ધમધમાવતો.

આમથી ધસતો આવે કરીવર કલિંગનો, ૭૫
ને ધસે આમથી સામો પ્રતાપી પુત્ર પાંડુનો.

ચડી વંટોળની પાંખે, મહીધર સમા મહા
મેઘ જે આવરે અંગેઅંગ આલ અનન્તનાં,
ને ધસે સામસામા એ પાથરી શ્યામળી પ્રભા,
તેમ એ મેઘ શા બન્ને સામસામા ધસી રહ્યા. ૮૦

આ બન્ને આથડયા ! ને આ સરી ગહન ગર્જના !
ત્રાટકી વીજ આ ! ને આ પ્રલેપૂર કરો વળ્યાં !

એમ ઔત્સુક્યના લાવે સૈન્ય બન્ને ભરાય છે,
ને બન્ને પર સૈન્યોનાં તયનો સ્થિર થાય છે.

કૂંકાડો ગજકેરો ને ભીમના ખડ્ગની પ્રભા ૮૫
મહ્યાં, નવ મહ્યાં ત્યાં તો, અચિન્ત્યું શું થાય આ ?

કલિંગેશતણે ક્યાંથી ખીજે આ પુત્ર આવતો,
ગજમાથે ચડી, આંહી ભીમનો માર્ગ રોકતો ?

નવી જ મદરેખાથી સોહતા ગજબાળ શો,
કૂટતા મૂછને દોરે સોહે રાજકુમાર શો ! ૯૦

તાળાં યૌવનનાં તેજે તમે છે દેહ એહનો,
વીરશ્રીનો થયો એને હજી સ્પર્શ નવોસવો.

એને આ વચમાં ન્હાળી ભીમની ભીમ વાટમાં,
સૈન્યો ખે ય તણાં હૈયાં લયથી થકકી રહ્યાં.

ને સર્યાં, ન સર્યાં વેણે સૈન્યના મુખથી તહીં ૯૫
સિંહનાદ કરી એના ગજે ભીમ ગયો ચડી.

મહાનદતણે જેવો ચડે પ્રવહ પ્રાંવૃષે,
ફાટફાટ થતો, તોડી ફેડી ઉભય તીરને,
ધૂધવી ધૂધવી ઘેરું, માર્ગના શૈલની પરે,
પ્રીણપ્રીણ થઈ એને જળખંખોળ એ કરે; ૧૦૦
તેમ ભીમ ચક્રો કૂદી ગજ માથે કુમારના,
હાહાકારતણા બિઠ્યા શોર ત્યાં તો અનીકમાં.
ને કાપી શીર્ષ એનું ત્યાં તરસ્યા નિજ ખડ્ગથી,
કૂદી ભીમ ધસ્યો પાછો ગજ સામે કલિંગના.

ખડ્ગના પ્રખળા એક પ્રહારથી કરીન્દ્રનો ૧૦૫
કાપે છે કર, ને ખીજા પ્રહારે કુમ્ભ લેદતો.

ગજરાજ ઢળ્યે નીચે, નરનાથ કલિંગનો
જાય ઊભો થવા ત્યાં તો પડે છે ઘાવ ભીમનો.

વીજળી પડતાં જેવો ઢળી જાય તરુવર,
તેવો સીમપ્રહારથી ઢળ્યો નીચે નરેશ્વર. ૧૧૦

અને કૌરવસેનામાં મર્યાં આક્રંદ કારમાં,
તે મહીં હાકતા ભીમે રેલિયા નાક પૌંડના.

હણીને મૃગયૂથાને ડણકે જેમ કેસરી,
તેવો આ શબની વચ્ચે ગાજતો નરકેસરી.

ત્યાં તો અન્ધારના ઓળા પૂર્વના ક્ષિતિજે ચડે, ૧૧૫
અને અસ્તાગ્રજે આછી પ્રભા રવિની આથમે.

આમ યુદ્ધતણો ખીજે થયો દિવસ પૂર્ણ ને
થાકેલાં સૈન્ય બન્ને એ શિબિરે નિજના પળે.

ત્રીજો દિવસ

ગગડયાં યુદ્ધનાં જેવાં ત્રીજે દિવસ હુંહુભિ,
ને ટંકાર થયો ખેલો આપનો, તે ઘડી થકી,
પાર્થો શું વિજયશ્રી આ વરસી સ્મિતને રહી,
અને કૌરવસેનામાં ઓટ ઉત્સાહની થઈ.

ભીમ ને ભીમનો પુત્ર ભવ્ય પેલો ઘટોત્કચ, ૫
ધૂમી બે ય રહે જાણે સાગરે વાહવાનલ.

લણાતાં ધાન્ય, વેરાઈ પડેલાં કણુને ચણે
પારેવાં, શુક ને ભોળાં ચકલાં, ત્યાં યથા વિધે
સીંચાણા સૂસવી આવે સહસા કયાંકથી, અને
ઊડી જાય ગ્રહી ચાંચે ફફડત વિહંગને; ૧૦
પિતા પુત્ર તણાં તેવાં સહસા શર આવતાં,
યોદ્ધાને કૌરવો કેસ ટપોટપ ગ્રસી જતાં;
અને મધ્યાહ્ન ખેલ્યાં તો નિરાશા ગાઢ કેા ફરી
વળ્યે, કૌરવસેનામાં નાસાનાસ મચી રહી.

દુર્યોધન નિહાળી આ નિજ સૈન્ય તણી ગતિ, ૧૫
આલ્યો ભીષ્મતણી પાસે ખિન્ન ઉદ્વિગ્ન ચિત્તથી.

તેને નિરખતાં પૂછ્યું પૌરવોના પિતામહે :
'કેમ ? શા કાજ બેટા તું દીસે આજ ઉદાસ છે?'

ગજરાજ ઢલ્યે નીચે, નરનાથ કલિંગનો
જાય ઊભો થવા ત્યાં તો પડે છે ઘાવ ભીમનો.

વીજળી પડતાં જેવો ઢળી જાય તરુવર,
તેવો ભીમપ્રહારથી ઢલ્યો નીચે નરેશ્વર. ૧૧૦

અને કૌરવસેનામાં મર્યાં આક્રન્ધ કારમાં,
તે મહીં હાફતા ભીમે રલિયા નાદ પૌંડના.

હણીને મૃગયૂથાને ડણકે જેમ કેસરી,
તેવો આ શળની વચ્ચે ગાજતો નરકેસરી.

ત્યાં તો અન્ધારના ઓળા પૂર્વના ક્ષિતિજે ચડે, ૧૧૫
અને અસ્તાચળે આછી પ્રભા રવિની આથમે.

આમ યુદ્ધતણો બીજો થયો દિવસ પૂર્ણ ને
થાકેલાં સૈન્ય બન્ને એ શિબિરે નિજના પળે.

ત્રીજે દિવસ

ગગડયાં યુદ્ધનાં જેવાં ત્રીજે દિવસ હુંહુભિ,
ને ટંકાર થયો ખેલો આપનો, તે ઘડી થકી,
પાર્થો શું વિજયશ્રી આ વરસી સ્મિતને રહી,
અને કૌરવસેનામાં ઓટ ઉત્સાહની થઈ.

ભીમ ને ભીમનો પુત્ર લબ્ય પેલો ઘટોત્કચ, ૫
ધૂમી જે ય રહે જાણે સાગરે વાહવાનલ.

લણાતાં ધાન્ય, વેરાઈ પડેલાં કણુને અણે
પારેવાં, શુક ને ભોળાં ચકલાં, ત્યાં યથા વિધે
સીંચાણુ સૂસવી આવે સહસા કચાંકથી, અને
ભડી જાય ગ્રહી ચાંચે ફફડત વિહંગને; ૧૦
પિતા પુત્ર તણાં તેવાં સહસા શર આવતાં,
યોદ્ધાને કૌરવો કેરા ટપોટપ ગ્રસી જતાં;
અને મધ્યાહ્ન ખેડેલાં તે નિરાશા ગાઢ કો ફરી
વળ્યે, કૌરવસેનામાં નાસાનાસ મચી રહી.

દુર્યોધન નિહાળી આ નિજ સૈન્ય તણી ગતિ, ૧૫
આલ્યો ભીષ્મતણી પાસે ખિન્ન ઉદ્વિગ્ન ચિત્તથી.

તેને નિરખતાં પૂછ્યું પૌરવોના પિતામહે :
'કેમ ? શા કાજ જેટા તું દીસે આજ ઉઠાસ છે ?'

દુર્યોધન વદ્યો : ‘ના, ના, એ તો અમથું આપને લાગે છે; આપ ખેડાં શી ચિન્તા ચે હોય માહરે ?’ ૨૦

‘એમ તે હોય ? તારા આ વદને ખેદ વ્યાપતો છાનો કેમ રહે ? કૂહને શાને ઉદ્વેગ ધારતો ?’

‘શાનો ઉદ્વેગ ને શાનો ખેદ ? કૈં ચે મને નથી; એ તો દષ્ટિ સદા હોયે પક્ષપાતી વહીલની. તેથી તો આપને લાગે. મુખ મારું ઉદાસ આ; ૨૫
ખાકી હોય મને શું આ તપેજ્યાં તેજ આપનાં ?’

‘તો ચ આ ?’ હસતા, એને વૃદ્ધ નેણે વિલોકતા, પિતામહ રહે પૂછી, ‘તો ચ આ મુખલાવ શા ?’

‘મુખલાવ ? નહિ, - હા, હા, - કાલના એ પ્રસંગની, પડી કૈંક હશે છાયા; ખાકી આજ કશું નથી.’ ૩૦

‘પ્રસંગ કાલનો ? લાઈ, તને શું ખટકે હજી વત્સ લક્ષમણ કેરી એ દોહલી વીરની ગતિ ?’

‘ના રે, એ ખટકે શાની ? મારે લક્ષમણ ક્યાં હતો પુત્ર એક જ કે તેના મરણે શોક હું કરું ?’
પિતામહ મથે એનાં તાગવા વક્રવેણુને, ૩૫
ને તેને અધમીચેલા નયને નિરખી રહે.

દુર્યોધન વદ્યે રાખે : ‘મારે પુત્ર, પિતામહ ! ખીજ છે અતિ તેજસ્વી, અભિમન્યુ, ઘટોત્કચ. રૂઢેસ્યો લક્ષમણને કાલે લલેને અભિમન્યુએ, ને ઘટોત્કચ આજે છે સેના સકળ સંહરે. ૪૦

ને આજે કૌરવો કેરી વાડી વેરાન થાય છે,
 ભીમપુત્ર તણા હાથે; આજે વિધ્વંસ છે થતો
 સો યે કૌરવ કેરો ને કૌરવોના સહાયનો;
 ને ભલે પાંડવો કેરો દિગંતે યશ ગાજતો.
 તો યે પાંડવના પુત્રો તે છે પુત્રો ય માહરા; ૪૫
 તેમના કરથી લેશે પિંડદાનો ય આત્મ આ.'

પાર્મીને પાર વેણોનો, પિતામહ ધરી રહે
 ગભીરું મૌન, તે ન્હાળી દુર્યોધન ફરી વઢે :
 'એ તો ઠીક થયું કે આ નથી કર્ણ હવાં અંહી;
 ને નહિ આવશે યુદ્ધ હશે આપ તહીં લગી. ૫૦
 નહિ તો શાં ય દુર્ભાગ્ય થાત કૌરવ વંશનાં,
 કે પુત્રો પણ પાર્થોના પિંડ દેવા રહેત ના !
 એ તો સુસ જ છે આપ કે પ્રશાન્ત હજી રહ્યા
 ને મારા વંશની રક્ષા સ્થિર ચિત્તે કરી રહ્યા !'

— અને ગાંગેયને અંગે રોષ રાતા ભભૂકતા; ૫૫
 વૃદ્ધ કંઠ થકી ઘેરી સરતી સિંહગર્જના.
 દુર્યોધન તણા વેણે વીંધાતાં, નેણ રોમમાં
 વ્યાપતાં વહ્નિ, કમ્પે છે એમનો અધરોઠ ત્યાં.
 ને ટંકાર કરી તીજો, ધનુ કેરો ધનુર્ધર,
 ધસે છે રથમાં જોસી પાર્થસૈન્યે પિતામહ. ૬૦
 કાલેયો હણવા કાળે ધસે જેવા શચીપતિ,
 એવા આજ ધસે ભીષ્મ પાર્થના સૈન્યની ભણી.

ન્હાળીએ રોજ તો યે જે રૌદ્રતા ન ચખે ચડી
 અંડરશિમ તણી, ગ્રીષ્મે અચિંતી તે થતાં છતી,

એના એ વાયરા જેમ વહિઆળ વહાવતા, ૬૫
 ને સરેા પણ્ય એનાં એ શોષ કંઠે વધારતાં;
 ઢાળીને શિર ઊભે છે કુસુમો કરમાઈને,
 વૃક્ષકોટરથી ંહીલાં વિહંગમ ખરી પડે;
 જડ એતન સૃષ્ટિ સૌ સૂમસામ ંની રહે,
 ને પ્રભાતેથી ંખે સૌ કૈંક શીળા પ્રદોષને; ૭૦
 તે વિધે લીભના લાળી આજે લીધણ્ય ભર્ગને,
 ને છટા કારમી એના નિહાળી અસ્ત્રશસ્ત્રની,
 કદપેલી ય નહિ એવી સુણી ડણુક એહની,
 કૌરવો પણ્ય થાંભે છે ભરાઈ ભય વિસ્મયે.

એના એ રથમાં બેસી, એના એ લીભ ધૂમતા, ૭૫
 ને એનાં એ જ અસ્ત્રોને પાર્થને સૈન્ય ંકતા;
 તો યે આજ અનોખી કે દીપ્તિ લીભ ધરી રહે;
 ને અપૂર્વ જ તેજેથી દઢાડી પાર્થને રહે.

કયાં પ્રશાન્ત સદાના એ પુણ્યમૂર્તિ પિતામહ !
 ને કયાં આ કાલના યે કેા કાલશા કુરુપુંગવ ! ૮૦

અવિશ્રાન્ત રહે છે એ રેલી શરની ધારને,
 લેળીને સિંહશા ઘેરા નિજ કંઠ નિનાદને.

કૈંકને ખડ્ગથી ઢાળે, ગ્રસે છે કૈંકને શરે,
 કૈંકને મૂશળો કેરા પ્રહારે ચૂર્ણ એ કરે.

કૈંકના પ્રાણને સોસે તેજેથી નયનો તણા, ૮૫
 તો વળી નિજ દુર્ધર્ષ ત્રાડેથી કૈંકને હણે.

નેણી તર્જના, ઘેરી ગર્જના, અશ્વશસ્ત્રની
આપટો ચોદિશે ઢાળી પાર્થના સૈન્યને રહી.

ચામાસે ચરતાં જેવાં વડાં વૃન્દો અબ્જતણાં,
વનરાજ તણી ઘેરી સુણતાં માત્ર ગર્જના, ૯૦
ને અડંચે નેણી એનાં પિંગળી પાવકપ્રભા,
ગળી ગાત્ર જતાં જેવાં થઈ નિત્રેષ્ટ સૌ જતાં,
તે વિધે લીખ્મની ત્રાટે મૃતકલ્પ થઈ જતું,
સૈન્ય પાંડવ કેરું ને કૌરવી બળ વાધતું.

ને ધસે લીખ્મ સેનામાં પાર્થની, જે વિધે ધસે ૯૫
વેગથી વિનતા કેરો પુત્ર પાતાલમંડલે,
હૂંદે સાપોલિયાં તો ચે રાખીને દૃષ્ટિ નાગપેં,
તે વિધે, શોધતા નેણે અધીરાં પાંડુપુત્રને.

પણ પાંડુ તણા પુત્રો, છોડીને માર્ગ લીખ્મનો,
લળી કૌરવ સેનામાં ખેલે છે દાવ શૌર્યનો. ૧૦૦

હાંદ્રિતા શ્રમથી, ક્રોધે ગાજતા લીખ્મનો તહો
ધસે છે રથ સંગ્રામે રથની પાસ ધર્મના.

“ચેતજે પાર્થ !” ગળુંને શરની ધાર વર્ષતા
ઘોર પુષ્કરના જેવા પિતામહ તુટી પડ્યા.

પણ પૃથ્વી તણા ઊંડા પેટાળે નિજ મૂળને ૧૦૫
દ્રેલાવીને ઉભા કોઈ તોતિંગ વડના સમા,
યુધિષ્ઠિર રહ્યા ઝીલી ઝીંક ગાંગેયની અને
પ્રગટી ય રહ્યા સામી કલાને નિજ ક્ષત્રની.

ઘડીમાં શરથી એ તો આવરે રથ લીખ્મનો,
ઘડીમાં લીખ્મનાં બાણે વીંધાયે દેહ એહનો. ૧૧૦

ઘડીમાં મેઘનું લાસે સર્વથા બળ ખૂટતું,
ઘડીમાં મૂળ જોદાયે ઝપાટે વૃક્ષ રાજનું.
પરસ્પર રહે ખૂંપી શરો તે પુંગવો સમા
ખંખેરી પલમાં બન્ને રમી આજ રણે રહ્યા.

કૂદીને સહસા ત્યાં તો રથથી કુરુપુંગવ, ૧૧૫
ભરીને કાળ, વેગેથી ચડે છે ધર્મને રથ.

ને ઝીંકી કાલના કાળા ઢંઢ શું નિજ મૂશળ,
પ્રહરે ધર્મરાજનું વિશાળું વક્ષમંડળ.

અચિંત્યા અણકદપેલા પ્રહારે લથડી પડી,
મૂર્છામાં ઢળતો ત્યાં તો પાંડુનો પુત્ર અગ્રણી. ૧૨૦

સારથિ લઈને તેને રથ દૂર લઈ જતો;
અને વિજયનાદેથી ગવે ગાં ગેય ગા જ તો.

પણ ત્યાં તો નિહાળે એ સામેથી રથ આવતો
સંઘસાચી તણા વેગે, ધરા ધમધમાવતો.

પૂર્વમાં મેઘની પૂંઠે જેવો બાલાક દીસતો, ૧૨૫
તેવો કૃષ્ણ તણી ઓથે દીસતો મૌલિ પાર્થનો.

ઊડે છે રજનાં કાળાં પટલો મેઘ શાં બધે,
હાંકતા હયમુખેથી પ્રીણાટા તે મહીં ઊડે.

કિરણો અસ્ત્રશસ્ત્રોનાં રચી ત્યાં વીજળી તણા
સળાકા, રથને શોભા આવતકંની અર્પતાં. ૧૩૦

ભીષ્મના રથની પાસે આવ્યો જ્યાં રથ પાર્થનો,
ત્યાં તો “પાર્થ! તું આવ્યો કે? શોધતો’તો હું કયારનો!”
ગર્જના ભીષ્મની એવી સંભળાય અને સરે
શિલીમુખ તણી ધારા પાર્થકેરી ધળ પડે.

કપિધ્વજ તણો ત્યાં તો ધ્વજદંડ ધરા પડે, ૧૩૫
પડે છે સહસ્રા, જેમ પકવ કેા ફળ વાયરે.

મૂંઝાઈ, નયને ધારે પાર્થ ગાઠા વિષાદને,
મધુ સૂદનનાં નેણા રોપે જાસુદ શાં બને.

“સજ્જ ગાંડીવધારી થા: પાછો શાનો વિષાદ આ?”
પાર્થને પડકારે ત્યાં ફરીથી કાળ કંસના. ૧૪૦

ને વદે: “સવ્યસાચીને શોભતા ઉપચારથી
હજી કેમ ન પૂજા તું કરે આ કુલવૃદ્ધની?
આપે તું અર્ધ્ય તે ખેલાં આશિષો વરસી રહ્યા
પિતામહ, છતાં તારાં હજી ના ઘેન ઊડતાં?”

“વિષાદે નથી વાળ્યોય ઘેરાયો હું જરા, નથી ૧૪૫
ઘેનમાં અથવા ફૂળ્યો, નથી ભૂલ્યો પ્રમાદથી.
પણ આ અન્તરે કાંઈ - ન જાણું શું ય - થાય છે,
અને અકળ રીતે આ મતિ મૂંઝાઈ જાય છે.
ઓળા કાલ તણા ગેળી આંખને મુજ આવરે,
અદીઠો સોસ અંગોનાં બધાં ચેતનને હરે.” ૧૫૦

ઘડીમાં શરથી એ તો આવરે રથ લીખ્મનો,
ઘડીમાં લીખ્મનાં બાણે વીંધાયે દેહ એહનો. ૧૧૦

ઘડીમાં મેઘતું ભાસે સર્વથા બળ ખૂટતું,
ઘડીમાં મૂળ ખોદાયે અપાટે વૃક્ષ રાજ તું.
પરસ્પર રહે ખૂંપી શરો તે પુંગવો સમા
અખેરી પલમાં બન્ને રમી આજ રણે રહ્યા.

કૂદીને સહસા ત્યાં તો રથેથી કુરુપુંગવ, ૧૧૫
ભરીને કાળ, વેગેથી ચડે છે ધર્મને રથ.

ને ઝીંકી કાલના કાળા દંડ શું નિજ મૂશળ,
પ્રહરે ધર્મરાજતું વિશાળું વક્ષમંડળ.

અચિંત્યા અણકદયેલા પ્રહારે લથડી પડી,
મૂર્છામાં ઢળતો ત્યાં તો પાંડુનો પુત્ર અગ્રણી. ૧૨૦

સારથિ લઇને તેને રથ દૂર લઇ જતો;
અને વિજયનાદેથી ગર્વે ગાં ગેય ગા જ તો.

પણ ત્યાં તો નિહાળે એ સામેથી રથ આવતો
સંવ્યસાચી તણા વેગે, ધરા ધમધમાવતો.

પૂર્વમાં મેઘની પૂંઠે જેવો બાલાકં દીસતો, ૧૨૫
તેવો કૃષ્ણ તણી ઓથે દીસતો મોલિ પાર્થનો.

ઊડે છે રજનાં કાળાં પટલો મેઘ શાં બધે,
હાંકતા હયમુખેથી પ્રીણાટા તે મહીં ઊડે.

કિરણો અન્નશસ્ત્રોનાં રચી ત્યાં વીજળી તણા
સળાકા, રથને શોભા આવર્તકની અર્પતાં. ૧૩૦

લીધ્મના રથની પાસે આવ્યો જ્યાં રથ પાર્થનો,
ત્યાં તો “પાર્થ ! તું આવ્યો કે ? શોધતો’તો હું કયારનો !”
ગર્જના લીધ્મની એવી સંભળાય અને સરે
શિલીમુખ તણી ધારા પાર્થકેરી ધબ ધરે.

કપિધ્વજ તણો ત્યાં તો ધ્વજદંડ ધરા પડે, ૧૩૫
પડે છે સહસ્રા, જેમ પકવ કો ફળ વાયરે.

મૂંઝાઈ, નયને ધારે પાર્થ ગાઠા વિષાદને,
મધુસૂદનનાં નેણો રોપે જસુદ શાં બને.

“સજ્જ ગાંડીવધારી થા : પાછો શાનો વિષાદ આ ?”
પાર્થને પડકારે ત્યાં ફરીથી કાળ કંસના. ૧૪૦

ને વદે : “ સવ્યસાચીને શોભતા ઉપચારથી
હજી કેમ ન પૂજી તું કરે આ કુલવૃદ્ધની ?
આપે તું અર્ધ્ય તે ખેલાં આશિયો વરસી રહ્યા
પિતામહ, છતાં તારાં હજી ના ઘેન ઊડતાં ? ”

“ વિષાદે નથી વાળ્યુંય ઘેરાયો હું જરા, નથી ૧૪૫
ઘેનમાં અથવા ફૂંચ્યો, નથી ભૂલ્યો પ્રમાદથી.
પણ આ અન્તરે કાંઈ - ન જાણું શું ય - થાય છે,
અને અકળ રીતે આ મતિ મૂંઝાઈ જાય છે.
એળા દાલ તણા ગેળી આંખને મુજ આવરે,
અદીઠો સોસ અંગોનાં બધાં ચેતનને હરે.” ૧૫૦

‘જશું શિબિરમાં ત્યારે ?’ વઠ્ઠનેણે હસી રહી
પૂછે છે પાર્થને એના રણના રથસારથિ.

પાર્થ પ્રત્યુત્તરે એના પ્રત્યંચા નિજ તાણતો,
અને ભીષ્મભણી તીણું શરને વરસી રહ્યો.

પણ આજ શરો તેનાં લક્ષ્ય ચૂકી ઊડી રહ્યાં, ૧૫૫
ભીષ્મના રથથી દૂરે સુદૂરે એ સરી રહ્યાં.

મૂંઝાઈ અઢકો એ તો અઢકાં શર છોડતો,
લક્ષ્યચૂક થતાં પાછો મૂંઝાઈ અઢકો જતો.

ને તેનાં વઢને કાળી નિરાશા કેા ફરી વળે,
કૃષ્ણનાં અંગ કોધેથી કમ્પી કૂંપણશાં રહે. ૧૬૦

વિજેતાને મુખે જેવું રમી વિરલ કેા રહે,
અદૃહાસ કરી તેવું પૂછે છે ભીષ્મ પાર્થને:

“થાકી આજ ગયો, ભાઈ ? શાને તો શ્રમ તું કરે ?
લે, ઘડી જંપ, નિદ્રામાં” - ને વર્ષી શર એ રહે,
તીક્ષ્ણ, નાગદ્વિજા જેવાં, જેણે અર્જુન ઢાળિયો ૧૬૫
મૂર્છામાં, મચવી એને અંગે તીવ્ર પ્રકમ્પ કેા.
ને ધનુષ્ય સયુગ્મ નીચે કરમાંહિથી પાર્થના :
“સવ્યસાચી ! સખા !” ખોલી ન્હાળતા રથમાંહિ ત્યાં,
સ્તબ્ધ કૃષ્ણ થયા દેખી દશા કૃપણ પાર્થની,
નિશ્ચેતન પડ્યોતો જે શવશો રથની મહી. ૧૭૦

અને ભીષ્મભણી ભાળી મુખે વ્યાપી કૃતાર્થતા,
રોમે રોમ રહ્યું ધારી રોષની તીવ્ર રક્તિમા;

કોટિકોટિક સૂર્યોની દીપ્તિ લીધણુ ધારતું,
સુદર્શન ગ્રંથું એણે કરે પ્રલયવર્ષતું.

ને ધર્યા લીધમની સામે, અંગે કોધેથી કમ્પતાં, ૧૭૫
ચક્રપાણિ મહાવેગે, રુદ્ર કેા રુદ્રના સમા.

મહામેઘ વિશે જેવી દમકે દામિનીપ્રભા,
સજકે ચક્રની તેવી કૃષ્ણના કરમાં પ્રભા.

કૃષ્ણના કરમાં નહાળી મૂર્તિ આ મૃત્યુ ધોરની,
ખન્ને સૈન્યેા મહીં વ્યાપી થયરાટી ભયે ભરી : ૧૮૦

ત્યાં તો ગાંગેયના શબ્દો સયાં ગૌરવથી ભર્યા,
“આવો, કૃષ્ણ ! મુરારિ ! લો, આ તજું શસ્ત્ર માહરાં.
મધુસૂદન ! ચક્રેથી છેદીને શીર્ષ માહરું,
મારો વિજય સ્વીકારો : આટલું બસ પ્રાર્થું હું.”

“તમારો જય ?” — “હા, મારો જય,” ગાંગેય ગાજતા; ૧૮૫
અને વિસ્મયથી એને વાસુદેવ વિલોકતા.

“પ્રતિજ્ઞા તમ નિઃશસ્ત્ર રહેવાની, પરંતપ !
ભૂલાવીને, ઝલાવું હું શસ્ત્ર, એ જ નથી જય ?
આવો, સત્વર શીર્ષે આ ચલાવો ચક્ર આપતું,
આવો, પૂર્ણ જયશ્રીને અંગે છે ચિત્ત માહરું.” ૧૯૦

— અને કૃષ્ણ તણે હસ્તે ચક્ર નિશ્ચલ થૈ જતું;
રાષ્ટ્રે રાતું થયેલું એ મુખ મ્હાન થઇ જતું.

પ્રતિજ્ઞાભંગની લજ્જા હૈયે એને ફરી વળે;
અને ગાંગેય કેસ એ પ્રતીતિ બળની કરે.

આજીવન રહ્યા ધારી પ્રતિજ્ઞા દઢ જે રહ્યા, ૧૯૫
 આજીવન રહ્યા જીતી જેહુ દુર્ઘનત વાસના,
 એવા ભીષ્મ કયહીં ? ને કયાં પોતે, સંક્ષોભ જેમના
 હૈયાની દઢતા માત્ર દ્રવાવે પલવારમાં ?
 અને “ વિજય મારો ” એ વચનો ભીષ્મનાં રહ્યાં
 ઠસાવી નિજ સાર્થકય અન્તરે આર્દ્ર કૃષ્ણના. ૨૦૦

x

x

x

અને મૂર્છા વળ્યે પાછી રમણા પાર્થની મચી;
 સન્ધ્યાએ તો છતાં ધારી છાયા ગૂઢ વિષાદની.

મહાપ્રસ્થાન

જંપુ' છે શાન્તિની સ્કોડે જગ આજે સમસ્ત ત્યાં,
એકલા ધર્મરાજને હૈયે મન્યન શાં વસ્ત્યાં ?

પ્રાસાદના પોપટ, સારિકા ને
કપોત, મેના, સહુ ગાઢ નિન્દમાં
ઢળી ગયાં; ઈન્દુ ય વાદળે વીંટયો,
ઉંઘે ઢળ્યા શો જ ઘડીક થંભ્યો.

૫

આવતાં થંભતી, થંભી આવતી દહેર વાયુની;
હસ્તિનાપુરને હૈયે શાન્તિ કેા ગાઢ વ્યાપતી.

વક્ષે ઢળી સાગરના વિશાળ,
ફૂટેલા જ કું અન્તરની કથાને,
અધીર આ સંતત પંથ કાપતી,
કાલિન્દી પણ આજે તો ઉંઘે થંભેલ લાસતી.

૧૦

વસુધા પર વૃક્ષોની ને વ્યોમે વાદળો તણી
ઘટા ઘેરી ય નિદ્રામાં ઢળીને આજ થંભતી.
થંભી છે વિશ્વની આમ ચેતના સર્વ આજ ત્યાં
એકલા નૃપને હૈયે મન્યનો શાં ય આલતાં ?

૧૫

હશે વ્યથા શી ય ઉરે ભરેલી,
શી યાતના અન્તરમાં મચેલી

કે લોચનો હા ડ મ કૂલ જેવાં
ઝોનાં, આછો અધૂરો સ્પર્શ પણ નહીં નિન્દનો લેશ પામે ? ૨૦

વ્યગ્રતાથી ભમે રાજા, હૈયાંને નિજ કારવા,
ખંડમાંથી ઝરુણે ને ઝરુણા માંથી ખંડમાં.

પાસે મુતી પ્રિયતમાં નિજ દ્રૌપદી આ,
વિશ્રમ્ધ આ અધઢ્યાંનયનેથી જેનાં
જે એકદા અનલરેખ ઉઠી ભભૂકી,
તેણે હલું કુલ સમસ્ત જ કૌરવોતું. ૨૫

એ જ નેહભર્યાં નેણે ભરીને વહિઝાળને,
વીંધ્યો'તો ભીમને તેણે સભામાં કુરુવંશની.

હાસત્વથી દીન બનેલ કંઠે
ગાજી રહ્યા પુષ્કરમેઘ ત્યારે,
અને સરી ભીષણ કે પ્રતિજ્ઞા,
અંઝામાં નીર કેરી શત શત વરસે રુદ્ર કે જેમ ધારા. ૩૦

મત્ત કૌરવના ત્યારે નસેરા અટ્ટહાસમાં,
ડૂળી'તી ભીમની વીરવાણી ભીષણ ચે ધડી.

અને રહ્યો ધૂધવી અખિધ કાલનો,
ઝીલી ઉરે તેજ દિનેશનાં, અને
છાયા ચ તે રાત્રિતણી ઉરે ધરી
અનન્ત તે ધૂધવતો અનન્તમાં. ૩૫

વલ્કલો અંગ ધારીને, વીરોએ વનવાસની
વાટ લીધી, ઝીલી છાયા કાળની કેઈ કારમી. ૪૦

ને કાળને અર્થુવ ધીર ગ્રૌઢી,
મહોર્મિઓ ઊછળતી અખંડ,
અને રહી એ લહરાઈ, તેમાં
સંવત્સરો ચૌદ થયાં વિદ્યુત.

ભારેલો ભીમને હૈયે વૈરાગિ તો ય ના શમ્યો, ૪૫
સંયમે અદકો ને જે અદકો વાધતો રહ્યો.

પ્રિયા તણાં નેણુ યકી પ્રદીપ્ત
થયેલ જે અગ્નિ ન તે કદી શમ્યો,
નોધાર નેણુ પ્રિયનાં નિહાળી,
હુઝની ઝડીઓમાં યે સજીવન સદા રહ્યો. ૫૦

દાસત્વ ને રોષ થકી સદૈવ
રુઘાઈ વૈરાગિ રહેલ જે હતો,
એ એકદા નાચી સહસ્રગાળે,
વીંટી વળ્યો કૌરવકુંજને ત્યાં.

ને લીધાં ભરખી એણે શાખાને, પર્ણપુજને, ૫૫
ને એણે પલમાં દીધી કરી વેરાન વાડીને.

અને પછી નેણુ પ્રિયા તણાં લહી
કૃતાર્થભાવે સભરે ભર્યાં ભર્યાં,
આશ્લેષથી મંગલ ધન્યતા ધરી,
શમી ગયો એ સ્વયમેવ વહિ.

૬૦

વહિને ગ્રેરનારાં એ, પોષતાં ને શમાવતાં,
યાસેની તણાં નેણુ ઢળ્યાં આજે અધૂરકાં.

વિશ્રબ્ધ એ નયનની મહીં સ્વપ્નકેરી
શી ચાલતી ય મધુરી રમણા હશે, કે
તેનો ઘડીક ફરકી અધરોઠ પૂરે
વાર્ધક્યમાં ય મૃદુતા નવમુગ્ધતાની ?

૬૫

ધોમેથી વાયુની લહેરે ફરકે શ્વેત કેશ એ,
ધોમેથી ધર્મરાજ ત્યાં સમીપે એની સંચરે.

અને રહીને ક્ષણ એક નહાળી
વિમુગ્ધ એનાં સ્મિતની પ્રભાને,
ગંભીર એ ચિન્તનમાંહી રૂબે,
ને નેણ એને કંઈ ચિત્ર ઊગે.

૭૦

નહાળે, નવોઢા નવલાં સ્મિતે થકી
કુટીર કુન્તાતણું એ ઉભળતી,
પાંચે ય પાર્થોતણી પ્રેરણા સમી,
પ્રસન્નતાની મૃદુ મૂર્તિ દ્રૌપદી.

૭૫

આજે વર્ષો પછી પાછી એની એ સ્મિતની પ્રભા
કૃષ્ણાના અધરે દેખી લસન્તી, નૃપ ચિન્તવે:

‘વહી ગયાં વર્ષ અનેક ત્યારથી,
શમી યુવાનાં શમણાં બધાં ગયાં,
ઉલ્લાસ તેનો સહુ આશર્યો છતાં,
શાને રકુરે આ સ્મિતરેખ આજે ?

૮૦

નિદ્રાતણે શું કર માનવીની
સંજીવની હુલ્લ કો રહી, કે
એ સ્પર્શતાં અન્તરની વ્યથાઓ,

૮૫

વિષાદના ગાઠ થશે, નિરાશા
તણાં દળોઃ સૌ પલમાં શમી જતાં ?
ને માનવીનાં મુખસોણલાં બધાં
સજીવ થૈ નેણ મહીં વિલાસતાં ?

કે શું હશે આ ? અખળાઉરે શું
રુઝાવવાને ત્રણ સૌ નિસર્ગે
સ્મિતો નિરુદ્દેશ જ આ વસાવ્યાં ?

૯૦

હેમન્તને પાશ ફેસેલ માધવી
સમી થઈ પલ્લવ પુષ્પ હીણી,
વિ ષા દ ની જીવ ન કાલિ મા માં
તોયે સ્મિતો શાં જ શુચિ પ્રભાલથા ?

૯૫

ઉદ્વિગ્ન એ ક્ષાત્રતણી પ્રભા હશે ?
ફૂટી હશે આતમવચના વા ?
દીઠી જ વા લાવિ અગમ્યને તટે
મહોરેલ એણે મનની મહેઝા ?
હશે જ શું ? આ સ્મિત કેમ ઉગે
વિષાદથી કેવળ વ્યાપ્ત જીવને ?

૧૦૦

કૃષ્ણાની અંગવદ્ધીએ ઉગેલા સ્મિતપુષ્પને
ન્યાળતાં નૃપ ઊભે છે, મનમાં આમ ચિન્તવી.

નિદ્રા તણું અંજન આંખ આંજી,
જંચું ઘડી ચેતન વિશ્વ કેરું,
ધીરે જ ધીરે લહરી પધારે
વાયુ તણી આળસ ડોલતી શી.

૧૦૫

થંભે છે દીપની ઝીણી શિખાયે આજ ઘેનમાં,
થંભે છે જાગતા તો ચૈ નૃપ ચિન્તનઠેણમાં. ૧૧૦

ત્યાં વાયુની લહરી ધીર પદે પધારી,
ને દીપની કનકરેખ જરી નચાવી
ચાલી ગઈ; ધવલ કેા લટ ત્યાં કપોત્રે
કૃષ્ણા તણા ફરકીને ઘડી ગોઠવાયે.

આછેરા સ્મિતથી સ્ફોટા આવરે અધરોષને, ૧૧૫
નિહાળી લટ તે રાજા શૂન્યચિત્તે જરી રહે.

શેણે ય આજ મુજ અન્તર ભૂતકાળ
પાછો સજીવ થઈ વૃત્તિ બધી વલોવે ?
કૃષ્ણા તણી અલકની લટ આવરે કાં
આજે ય પાછી રમણીય સ્મિતપ્રભાને ?

૧૨૦

દેવી તણાં શોભન આથમ્યાં સ્મિતો,
ખેલાં ય આ કેશતણી લટોથી,
હઃશાસને જે બળભેર મહી,
ભરી સભામાં કુરુવંશ કેરી.

ને આથમ્યાં, તે ન ફરી કદી ઉગ્યાં,
પ્રદીપ્ત વૈરાગિન કદી ય ના શમ્યા:
ને કેશની આ લટ એકમાંથી
મંડાયું સંહારનું સત્ર ઘોર એ.

૧૨૫

અને બજી વંશ તણા વિનાશની
ભેરી ભયે ભૈરવ તે દિ' કારમી;

૧૩૦

અઢાર હી' માનવ માનવી મટી,
ડૂધી ગયો પાશવભાવની મહીં;

મીંચી દધ નેણુ, દધ કુગાવી
વાત્સલ્ય કે માર્દવ સ્નેહકેરા,
ઝીંકી રહી શસ્ત્રતણી ઝડીને,
હણી રહ્યો માનવ માનવીને !

૧૩૫

ને તરે આંખમાં એની રમણા ઘોર કાલની,
જ્યારે માનવવંશોની બણ મરણ ખંજરી.

ન કાલને નેણુ કદી ચઢેલો,
ન માનવીને શ્રવણે પડેલો,
એવો મહા માનવમેધ પાછો,
સણવ થાતો નૃપનેણુ પાસે.

૧૪૦

ઘેરા, ગાઢા રવેથી મનુજનિધિ અહીં ઊછળી ઊછળીને,
રેલી રેલી મથે શું ભુવન ત્રણ જળે આજ ઝંઘોળવાને;
એના ઉત્પાતભારે કડકડ કરતી કન્દતી શું ધરિત્રી ? ૧૪૫
એની ભેંકાર ત્રાડે, ગઢ ગગનતણા જાય શું આ ગડૂડી ?

સૂતેલા સર્વ જાગ્યા, ધરતીઉદરના ભીમ ભૂકમ્પ આજે,
ને વીંઝી વીંઝી કાળા પ્રલયવરસતા કોરડા કારમાને,
સાંધે સાંધા કરીને શિથિલ ધરતીના, મત્ત અદ્વાદૃહાસે
નાચે શું તાંડવે આ, હમકકમરુને તાલ એ રુદ્ર કેરા ? ૧૫૦

કે જાતે રુદ્ર ઝંઝાનિલતુરગ પરે મેઘ બારે પલાણી,
દોડે ચોમેર જાણે ત્રિભુવનદળના ધ્વંસવિધ્વંસ કાળે,

ફંગોળી આલકેશ ગ્રહઉપગ્રહની ગેંદની ગેંદ ધૂમે,
જ્યાં એની ગજનામાં ભુવનભુવનના ભાનુનાં તેજ ફૂલે.

કે ધારી મુણ્ડ કેરી ગભરુ શિશુતાણા માળ કંકાળ કંઠે, ૧૫૫
નેણે, વેણે બધે ચે ગરલ વરસતી, વહિઆળે ઘડેલી,
લોહી તાજે ગળાંતી, ખપર લઈ લઈ ધૂમતી ને ભમન્તી,
ચંડી શુ' અટ્ટહાસે દિશદિશ ભરતી ફૂદતી ઘોર ત્રાડે !

ક'ચે છે: રાયની કાયા, નિહાળી ઘોર ચિત્રને
ને પદે મન્દ શય્યાની સમીચે નિજ જાય છે. ૧૬૦

ગેસી તહીં નયનને કરથી દબાવી
રાજા મથે વિસારવા સહુ વ્યગ્રતાને;
ને ભૂતકાળમહી' લુપ્ત થયેલ કોઈ
શોધી સુખસ્વપનને રટવા મથે છે.

જેમ જેમ મથે છે એ વ્યગ્રતાને વિસારવા, ૧૬૫
તેમ તેમ વધે એ તો ઉરે અધિક રાયના.

ઘોષ પ્રચંડ નભમંડળ વીંધનારા,
શંખધ્વનિ પ્રબળ, સિંહનિનાદધેરા,
તીણી જ ચીસ ઉરમર્મ વિહારતી: સૌ
લેલી યુધિષ્ઠર તણા શ્રવણે રહે છે.

૧૭૦

ને નિહાળતાં નયન શોણિતરેલ જેમાં
અંગાંગખંડ શતકોટિ તરી રહે છે;
ખંડો પરે હય અને ગજનાં શયોના
ઝીલે છ ચંડી નવશોણિતના કુવારા.

નહાળે ધડોધડ પડન્ત પહાડ જેવા
વીરો પ્રચંડ પદમાં, અસિના પ્રધાતે;
ને કૂંપળો સમ કિશોર જતા કપાઈ,
જેના મુખે મૃદુલતા હજી ના બહીલાઈ.

૧૭૫

ને વૃદ્ધ કંઠ થકી વીર નિનાદ રેલી,
ધૂમી રહે ગિરિતણા હિમશૃંગ જેવા,
વાર્ધક્યમાં ય નવયૌવન દીપ્તિ વાળા
તે ચે ઢળે ધરણીએ રણથંભ આજે.

૧૮૦

હાલે ધરા, ડગમગે ગિરિ, સાગરો ચે
ઉન્મત્ત થે ઉલટતા નિજ લોપી માઝા,
આકાશની અતલતા ઉથલી પડે છે,
દે અંડિકા રણતણી નિજ ત્રાડ જ્યારે.

૧૮૫

ઉઠીને ડગલે ધીમે ફરે છે ખંડમાં નૃપ,
ને થંભે યાજ્ઞસેનીની શય્યાકેરી સમીપ એ.

શમી જતાં એ સ્મિતરેખ, એના
વ્યાપેલ ઘેરી વદને નિરાશા,
ને મ્હાનતા ગાઢ વિષાદ કેરી
નિહાળતાં રાય સચિન્ત ઊભે:

૧૯૦

“સ્વપ્નનાં સ્મિત ચે ઝાઝું અધરે કાં ટકે નહિ ?
હુર્લાગીને નિરાશા શે નિંદમાં ય તજે નહિ ?

હુર્લાગી કેમ ? કલ્યાણી ! તમે મૂર્તિ સુભાગ્યની; ૧૯૫
તમે તો રાંકને ગેહ લક્ષ્મી સમ પધારિયાં.

પરંતુ મન્દલાગી આ અમે ના મૂલ મૂલવ્યાં,
ને રજોટી તમારી સૌ આત્મની ઋદ્ધિ ધૂનમાં.

અને તમ ઢળી ગંગા પનોતી અમ સાગરે,
દઝાડયું હૈયું તેનું ચે અમારા વાડવાનલે. ૨૦૦

તમારા ઉરની આશાનિરાશા, હર્ષશોકની
ભાવના જડ શા હૈયે અમારા કદિ ના વસી.

તમે ચે લોગવ્યાં આર્યે ! દુષ્કળો અમ દોષનાં,
ખળે છે તેલની સાથે સાથે દીવેટ દીપની.

તમને, તમ હૈયાને, તમ માતૃત્વલ્હાણને ૨૦૫
હોમી દીધાં અમે દેવી ! અમ એક જ ધૂનમાં.

તે દિને ચીર ખેંચાતાં, અમે પથ્થરપૂતળાં
સમા ખેંકાં, છતાં આર્યે ! અહો ! તમ ઉદારતા !

તમે પુણ્યો તમારાંને અમ સંગે વળાવિયાં
યુદ્ધમાં -યુદ્ધ શાનું એ ? ખેલ એ તો અપયના ! ” ૨૧૦

અને તરે મેણ સમીપ એની
ગાંગેયની ગૌરવગર્જનાઓ,
ઠ્ઠીલાઈ તેની મહીં દીપ્તિ જાતી
દેખાય છે પાંડવસૈન્ય કેરી.

નહોય આ ભીષ્મ; આ તો છે સ્વયં દેવ જ કાળનો, ૨૧૫
બ્રહ્માની સૃષ્ટિ આખીના સંહારાર્થે ભમી રહ્યો.

નિષ્પાંડવી ધરણીને કરવા પ્રતિજ્ઞા
એની સુણી, ભલભલાનિજ માનમૂકે;

ને સ્તબ્ધ નેણ જગનાં નિરખી રહે છે,
એ વૃદ્ધવીરતાણું વિક્રમ કાર્ય આળે.

૨૨૦

ખસીને માગથી એના આઘા અતિરથી પળે,
લબ્ય ભાસ્કરની પાસે તારલા શે' ટકી શકે ?

ઉત્સાહ અંગ ભરયૌવનનો ભરીને,
વર્ષી રહે શરતણી વસમી ઝડી એ,
જેનાં શરે અરિશિરો શતધા પડે છે,
જેની ઝડી ભુવનને ભરખી રહે છે.

૨૨૫

ત્રાહિ, ત્રાહિ પુકારે છે ત્રસ્ત આ સૈન્ય પાર્થતું,
જેનાં ગાત્ર ગળી આલ્યાં સિંહનાદો સુણી સુણી.

ત્યાં સામટી શરઝડી વરસી રહે છે,
એ વીરના રથપરે ક્યહીંથી અચિન્તી,
કાલાગ્નિને વરસતાં નયને નિહાળે
ગાંગેયએ; પણ તહીં નિરખે શિખંડી.

૨૩૦

સંકેારી શસ્ત્રની લીલા ખેસે છે લીળમ નિષ્ક્રિય;
શિખંડી પર શસ્ત્રો શે' ઊપાડે નરપુંગવ ?
શિખંડીની રહી ઓથે સબ્યસાચી શરો તણી
રહે છે વરસી ધારા, મહાઉત્પાત મેઘ શી.

૨૩૫

અને 'લીળમ પડયા !' 'લીળમ પડયા' એ હર્ષનાદથી
ગાળે છે પાર્થની સેના, પુનર્જીવન પામતી.
'દ્યો, આ લીળમ પડયા !' બોલે મનમાં જ મહીપતિ;
ભાસે છે વદને રેખા સ્પષ્ટ ત્યાં ઉપહાસની.

૨૪૦

છાયા હજી નૃપતણાં નયને રમે છે
આ ચિત્રની; તહીં વળી શ્રવણે પડે છે
એને ચમૂ નિજ તણે કકળાટ કાળો,
ને હર્ષનાદ કુરુ સૈન્ય તણે ગભીરો.

રહેસે છે ફૂલડાં જેવા એકલા અભિમન્યુને ૨૪૫
એક સાથે મથી મોટા છ છ કુરુમહારથી,
કંપારી ખાઇને રાજા મીચે છે નિજ નેણને;
તો ય ત્યાં તરતી છિન્ન એની અંગાંગપાંખડી.

ફરીથી નિજ શય્યાની સમીપે નૃપ જાય છે,
ને ઢળી તહીં દેશ્યો એ બધાં વીસરવા મથે. ૨૫૦

પરંતુ આજે સ્મરણે બધાં ચે,
દાખેલ તે ઊછળી ઊછળીને,
સજીવ થૈને શત કોટિ રૂપે.
નરેન્દ્રનાં નેણ સમીપ નાચે.

કમ્પે છે વાયુની દહેરે ખડના દીપની શિખા, ૨૫૫
કમ્પે છે ધર્મની એમ હૈયાની ધૈર્યભાવના.

ને દ્રોણની ડણુક દર્યાલરેલ કેરા
ધીંગા પ્રતિધ્વનિ નૃપાલ મુણી રહે છે,
ને તીરની સતત સૂસવતી ઝડીમાં,
હૂળી જતું સકલ પાર્થતું શૌર્ય દેખે.

૨૬૦

દ્રોણના અંગમાં, રોમે રોમ કાલાગ્નિની પ્રભા
નિર્ઝરે, દહવા જાણે સામટાં જ ત્રિલોકને.

હુંકારોથી આલના ગાલ લેદી,
 સખળ શરઝડીથી શત્રુનાં શીર્ષ છેદી,
 ધૂમે જાણે જગ ભરખવા ઘડ્ઘની ઉચ્ચતા એ, ૨૬૫
 એવા આચાર્ય આજે ચપળ નિજ કરે, કેર કાળો મચાવે.

શૂર પાંડવસેનાનાં શસ્ત્રો આજે સરી જતાં,
 સિંહનાદો મુણીને એ મૂર્ત પ્રાદેય શક્તિના.
 અને હયગજો કેરા શયોના ઢગલા તળે,
 લપાયે સૈનિકો એની યથવા રુદ્ર આંખથી. ૨૭૦

ધનુર્ધરોના ગુરુ આઘ આજે
 બતાવતા આતમની કલાને;
 ઘડીકમાં પાંડવસૈન્ય વીંટે
 અંઝાનિદોનાં દળ ભિમદીને.

ઘડીમાં મેઘ ખારેની ઝીંકાયે આપટે ઝડી, ૨૭૫
 તો વળી જવાળ હુર્ધર્ષ ભભૂકે વહ્નિની ઘડી.

ઘડી વળી ચેતન સૈનિકોનું
 હરાઈ જતાં પલમાં અગ્નિનિયું,
 થંભી જતાં સૌ જડ પૂતળાં શાં;
 નિશ્ચેષ્ટ શી વ્યાપતી સ્તબ્ધતા આ ! ૨૮૦

ઘડીમાં જાય શોષાઈ હવાદળ સમસ્ત, ને
 રુંધાતાં શ્વાસ, જીવો સૌ વલળે અકળાઈને.
 દ્રોણની શસ્ત્રલીલાના ચમત્કારોથી ત્રાસતી
 સેનાને નિરખી પાર્થો વ્યથ ગિતે વિભાસતા.

‘સંહાર આ ઘોર શમે જ શી વિધે ?
આ દેહનો દુર્ગ ઢળી પડે ક્યસે ?
સરી પડે શી વિધ શસ્ત્ર હાથથી
આચાર્યના ? શી બચવાતણી ગતિ ?’

૨૮૫

ઢાળીને ધરણી માથે ગદાઘાતે ગજેંદ્રને,
ગાળુ ભીમ રહે છે ત્યાં ‘અશ્વત્થામા પડ્યો રણે !’ ૨૮૦

—હાલે છે મર્મ હૈયાના યુધિષ્ઠિર તણા છતાં
‘જહાવરાં નેણુ એનાં આ ચિત્રમાળા વિદોકતાં—

‘પડ્યો અશ્વત્થામા’—વચન શ્રવણે ના પડ્યું, પડ્યું,
પિતાનું હૈયું ત્યાં, મૃદુલ ફૂલ જેવું બની ગયું;
વિશાળાં વાત્સલ્યે, સકળ નિજ ઉદ્રેક દ્રવિયો, ૨૮૫
અને શીઘ્રે એ તો નયનજળ રૂપે સરી પડ્યો.

તૂટી જતાં જીવનતાંતણો એ
બની ગયા દેહ જ માત્ર દ્રોણ;
સરી પડ્યાં આયુધ હાથમાંથી,
પૂરું થયું જીવનનું પ્રયોજન.

૩૦૦

ધૃષ્ટતાથી ધસીને ત્યાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન રથે ચડે,
ને ખેંચી કેશ, રહેંસે છે વૃદ્ધ બ્રહ્મર્ષિશીર્ષને.

ફરીથી હર્ષની હેલી પાથસેનામહી ચઢે,
ન્દ્યાળી એ આજ રાજાનાં ભીંજવે સ્વેદ અંગને.

કમ્પે છે કાળજું એનું વાયરે વનફૂલ શું, ૩૦૫
સીંઝે છે ગાત્ર એનાં ને અમી શોષાય કંઠનું.

અંધારાં આવતાં આંખે, જીવ ભિંડો જ જાય છે,
નાડીમાં લોહી વેગેથી અદમ્ય ધબકી રહે.

ને ચિન્તવે: ‘શી ય દુરાશ ત્યારે
અંગાંગ વ્યાપી ગઈ માહરે, કે
અધર્મનાં યુદ્ધ છળે ભરેલાં
મેં ધર્મના દોષમહીં મચાવ્યાં ?

૩૧૦

શાને રે છેહ દીધો મેં નહોરે પૂજ્યપાદને ?
શાને વિશ્વાસને લોખ્યો ઘોર મેં છળમાં અરે ?’

શમાવવા વ્યાકુલતા ફરે છે
ધીમે પદે એ તહીં ખંડ માંહે;
પરંતુ તેને નયને તરે છે
પ્રપંચની ઘોર પરંપરાઓ.

૩૧૫

ગળે છે રથનું ચક્ર પૃથ્વીની દાઢ કારમી,
તે સામે વ્યથતાથી આ અંગરાજ રહે મથી. ૩૨૦

મર્યાદા ત્યારે રણની વિલોપી,
ને વીસરી ક્ષત્રિયધર્મ કેરી
વિશુદ્ધિને, ત્યાં શર સંવ્યસાચી
છોડી રહે અદ્ભુત શી કલાથી !

અંગરાજતણાં અંગો શરોથી છિન્ન થાય છે; ૩૨૫
ત્યાં જ ચિત્ર તરી રહે છે બીજું કેાં નેણ રાચને.

નિશીથની નીરવ સ્તબ્ધતામાં,
જંપેલ પાંચાલ તણો કુમાર;

લપાઈ એના શિબિરે પ્રવેશી,
રહે'સે છે દ્રૌણિ એને, જનકવધતણા વૈરને વાળવાને. ૩૩૦

છુંદીને કૂંપળો જેવી યાજ્ઞસેનીની સંતતિ,
નહાસતા દ્રૌણિને આજે ન્હાળે છે રાય રોષથી.
અને ત્યાં વીરહાકોથી કૂદતા ને ઝૂંમતા,
તરે છે નેણની પાસે દુર્યોધન, વૃકોદર.

તોતિંગ બે ય નિજ વજ્રગદા ધુમાવી, ૩૩૫
ઝીંકી પરસ્પર રહે ઘનગર્જનાથી,
ખન્ને પડે, લડથડે, પણ મીટમાં તો
ઉદ્યુકત થૈ અવનવા નિજ દાવ સાધે.

પ્રહારો ઝીલતા, ઝીલી ગાજતા, ગાજી ઝીંકતા
પ્રહારો સામસામા એ મહામહતો રમી રહ્યા. ૩૪૦

ત્યાં ભીમને નયન વીજળીતેજ જેવું
ઊગી કંઈક, પલમાં જતું આથમી, ને
એક પ્રહાર પડછંદ ગદાતણા, ને
આ ભોંયપે' તરફડે નૃપ કૌરવોનો.

છળે છુંદાયલી જંઘા દુર્યોધન તણી તહીં. ૩૪૫
તરતાં નૃપનાં નેત્રે, રોમાવલિ ખડી થતી.

“આ યુદ્ધ ! આ વિજય !” અસ્ફુટ એમ બોલી,
ઊઠી નરેન્દ્ર નિજ અંડમહી ફરે છે;
ન્હાળે નમેલ નયનો ઘડી દ્રૌપદીનાં,
ન્હાળે ઘડીક ધવલા વળી કેશ એના. ૩૫૦

“છળે મથ્યા સંહારવા છળોને,
છતાં મયું ના છળ આખરે ચે !”
એવું વહીને નિજ એજ માથે
અધું ઢળી રાય સચિન્ત બેસે.

“યશ મળ્યો, હયમેધ થકી થઈ
સફળ અંતરની વિજિગીષણા,
પદ ઢળી વર વૈભવથી ભરી
વસુમતી; પણ દાહ શમ્યા નહિ !”

૩૫૫

ધીમે ધીમે, પદ લથડતે, રાય ખંડે ફરે છે,
ને જોગિતા પલમહી વળી શૂન્યતામાં સરે છે, ૩૬૦
થંભી જાયે ઘડીક, પલમાં કમ્પતી કાય એની,
ધીમે ધીમે ડગ ભરી, ઘડી ગોળનીમાંહિ ઊભે.

ને તહીં મીટ માંડીને યુધિષ્ઠિર વિલોકતા,
ગોરંભેલી ઘટા વેરી ઘનની નભ શૂન્યમાં.

નિશીથમાં મેળવીને નિરાશા,
દીધું રસી હોય સમસ્ત વ્યોમને,
એવી ધરી કારમી કાલિમા આ
ઝઝૂમતી શી ઘન ચોરની ઘટા !

૩૬૫

આજે ના ચડતી નેણે આછી રેખા ય અન્દ્રની,
દેખાયે નહિ ઝીણી શી પ્રભા તારા ય એકની. ૩૭૦

થંભેલ છે શ્વાસ જ સૃષ્ટિ દેરો,
નિસર્ગતું એતન આજ થંભ્યું,

ને ગાન ચે પલ્લવખંજરીનું
થ'લી ગયું આજ સમસ્ત દીસે.

નમોલી મેઘમાલાને વૃદ્ધનેણે વિલોકતા, ૩૭૫
ઊલે છે રાય હૈયામાં વ્યથા કેા તીવ્ર ધારતા.

ગોખે ઝૂકી મન્યનમગ્ન ઊભા
નૃપાલનો દેહ જરી ન હાલે;
આકાશના મેઘતણી ગભીરતા,
નરેન્દ્રનાં નેણુ વિશે સમાચે. ૩૮૦

ચીતર્યા ચિત્ર કેા જેવી સૃષ્ટિ આખી ય ભાસતી,
આકૃતિ નૃપની તેમાં દેખાતી ચિત્રના સમી.

ધીમે રહી તે હલતી દીસે છે,
શું ચિન્તને કૂંપળ કોઈ ફૂટે !
નૃપાલના હોઠ જરીક હાલે, ૩૮૫
ને “કાલ શો !” જોલી ફરી ખીડાયે.

ધીમેથી વાયુની આવી, ફરકી લહેર એક ત્યાં,
હલાવી વૃક્ષનાં પર્ણો થ'લી એ પલમાં જતી.

થ'લી જતું આલ અગાધ, થ'લી
જતી વળી મેઘતણી ઘટાઓ; ૩૯૦
થ'લી જતો વાયુ ય આજ તો ઘડી
નરેશની થ'લતી વૃદ્ધ આકૃતિ.

થ'લેલા વિશ્વમાં, એક થ'લ્યાં ના ંહેણુ કાલનાં;
વ્યોમે પ્રત્યૂષનાં ધીમાં સુણાઈ પગલાં રહ્યાં.

મેઘતું ધીર હૈયું ચે ધીમેથી ધબકી રહ્યું,
 ને તેમાંથી સરી ધીમી મન્દ્ર એકાદ ગર્જના.
 અને ત્યાં સળકી તીખાં તેજેથી ભરી વિજળી
 મેઘની કલીમાને ચે તેજથી રસતી ગઇ.
 મેઘનાં નેણથી ધારા ધીરી ધીરી ઢળી રહી,
 વાયુની લહેર ધીમેથી નાચતી નાચતી વહી.

ને રાયદેરા ઉરના વિષાદમાં
 અગ્નિન્તવી કેા સ્મિતવીજળીના
 રેખા સ્ફુરે; ઐમવિહારિણીની
 લસત્રલામાં ચમકી ય એ રહે.

પ્રોઠ, ધીર પદે રાજા ખંડમાં નિજ જાય છે,
 અને કૃષ્ણા તણી શય્યા સમીપે એ ઘડી બિલે.

પ્રહીપની ત્યાં વિભળી પ્રભામાં,
 કૃષ્ણા તણા એાષ્ટ પદે લસન્તી
 વિમુગ્ધ આછી સ્મિતની પ્રભાને
 નરેન્દ્ર ન્હાળે કંઈ લાવલેર.

સ્વસ્થ સૂતેલ કૃષ્ણાના અધરે સ્મિતરેખના
 દર્શને લીન થાયે છે હવાં નેણા નૃપાલનાં.

ખહાર મેઘતણું હૈયું અવિશ્રાન્ત દ્રવી રહ્યું;
 દ્રવી સાવ જતાં, અન્તે મૃદુ મન્દાર શું થયું.

મુકિત પામેલ ઇન્દુનાં કિરણોને ઉરે ધરી
 ફૂલશી મેઘમાળા ત્યાં ઐમકષ્ઠે વિરાજતી.

ધીમે પ્રત્યૂષની ઝીણી ઝાંઝરી ઝણકી રહે,
ધીમેથી વિશ્વને કંઠે ગાનની ગંગા નિર્ઝરે.

ત્યાં મેઘનું ગર્જન મન્દ્ર થાતાં
નિહાળતા ખહાર નૃપાલ, તો ત્યાં ૪૨૦
શશીયરે શ્વેત બનેલ મેઘમાં
એનાં નિહાળે નયનો હિમાદ્રિ.

x

x

x

ઈન્દ્રપ્રસ્થ તણા આજે આબાલવૃદ્ધ પૌરનાં
વદને રમતી રેષા શાને આ ગૂઢ શોકની ?

વિશાળ આ બ્યોમતણા વિતાને, ૪૨૫
શાને ઝળૂંબે ઘનની ઘટાઓ ?
ને ભર્ગ આ ભાસ્કરના નિરાશા
નિસ્તેજ આજે વરસી રહે કાં ?

ને ઉઘાને નવ કિસલયે લહેરતો આમ્ર પેલો
ના કાં આજે અનુનય શતે મદિલકાને રિઝાવે ? ૪૩૦
મન્દારો આ સજળ નયને કેમ નીચું નિહાળે ?
સૂકયે આજે સ્મિત પરણુમાં માલતી કાં લપાયે ?

પ્રાશી પ્રાશી રજ કમળની સ્વાદુ, પ્રત્યંગ ડોલી
ડોલી આજે અલિગણુ ન કાં રમ્ય વીણા બજાવે ?
કે ગૂઢકે ના મહાર શિળી કેમ આજે ત્રિભંગે ? ૪૩૫
ને સારે કાં નયનજળ શાં પથુ પેલાં પલાશો ?

પારેવાંના, શુકગણુતણા, કોકિલોના, કપોતો
કેરા કણ્ઠે કયમ બળકતું ગીત દૂમો ભરાતાં ?

કે આજે કાં કુચુમ્બરસથી મત્ત એ માતરિશ્વા
ધીરે ધીરે ઉપવન વિષે વેણુ ના વાય એની ? ૪૪૦

વનશ્રી નિજ વીણાને આજે શાને વિછોડતી ?
કાલિન્દી શોકની ઘેરી કાલિમા કેમ ધારતી ?
ને આ રાજપથે પ્રાદી વેરાઈ પાદપંકિતઓ,
કોની પુરજનો આજે ભરી આંખે વિલોકતા ?

કોની પનોતી પદપંકિતઓની ૪૪૫
સોહાગરેણુ પુરલોક આજે,
નેત્રે, શિરે ને હૃદયે ધરીને
શોકાર્દ્ર ને શરણહીન સમાન ભાસે ?

રહો, પુરજનો ! રખે પુનિત પંકિત એ લોપતા !
નથી ચરણપંકિત એ; અમર રેખ એ આર્યના ૪૫૦
સુભવ્ય ઇતિહાસની, તપતાણાં અને પુણ્યતાં
પ્રતીકસમ ભદ્ર એ, વિજય શુદ્ધ કેરી કથા !

સાદી નથી ચરણની જડ પંક્તિઓ એ,
એ આર્યની અમર આત્મકલા અનેખી;
એ છે વિશુદ્ધ ઉરની કવિતા ઉદાત્ત, ૪૫૫
એમાં લખી પરમ ત્યાગની પુણ્યગાથા.

વિષમાં વિષયો કેરા બહીલાતા માનવી તણા
પાદની પંક્તિમાં આવી દઢતા કેમ સંભવે ?

કયાં કમ્પતી કરુણ માનવપંકિતઓ ? ને
કયાં ભવ્ય ને અભય આ દેહબન્ધ આનો ? ૪૬૦

વૈકલવ્ય ને શિથિલતા મનુપાદની ક્યાં ?
ક્યાં ધીર, પ્રૌઢ પદની રમણીયતા આ ?

મૃત્યુના લયથી બ્હીલાં, ગળતાં મનુગાત્ર ક્યાં ?
અને ક્યાં પદ આ લવ્ય, મૃત્યુનાં ગાત્ર ગાળતાં ?

હિમાદ્રિપથ એ પળે, પરમ તત્ત્વ કેા પામવા ૪૬૫
સનાતન, ન જે મજ્યું જયમહીં અને જીવને;
વિશાળ વસુધાતણા સભર એક સામ્રાજ્યના
સમૃદ્ધ સુખલોગ કે વિભવના સમુદ્વાસમાં.

અહોરાત્ર રહે ઝરી માનવી જેહ પામવા,
તે બધાંને પરિત્યાગી ઉત્તરે પદ આ પળે. ૪૭૦

જ્યાં મહોરતી માનવની સુમૂર્ષા,
સંતાપ બાહ્યાન્તર જ્યાં શમી જતા,
વસે સદા જ્યાં શિવશક્તિ, એવા
કલ્યાણને પન્થ પળે પદો આ.

પુરમાં પુણ્યનાં પુષ્પો વાવતી, પમરાવતી, ૪૭૫
ફરે, ફરે, સુફરે એ પંકિત આનન્ત્યમાં જતી.

શુભયોગ

—અને પ્રિયતમે ! ‘રખે વિસરતા મને’ એ લખી
કરે છ ઉપહાસ શું કિતવ ધારતી વા મને ?
ભમન્ત વરસો થયાં સ્વજનહીન આ આત્મની
ઝીલી, નિયમી ભાવના ઉછળતી પ્રિયે ! તે’ અને
સુકોમળ કર્યો શિલા સમ મને સુધાવર્ષણે, ૫
સચેતન કર્યો મને શખથી તે’ જ સંજીવની !

તપોવન વિષે કર્યાં કર ધરી કરે આપણે,
તપોવિજયને દીઠો લલિત દેહ સૌન્દર્યપે;
જનસ્થળ વિષે ભમી, હૃદય ઓળખ્યું રામનું,
જતાં જનકેજ સદા ફેરડતું રહ્યું બાપડું ! ૧૦
અને રસભર્યાં ચહી ઘન તણાં સખી ! વાહને,
દીઠો વિરહી યક્ષ ને વિવશ કામિની યક્ષની.

અને કલહકલાન્ત જીવન તણાં ઉરે આપણાં
મળી પરમ સ્વાદુ કાવ્યકૃષ્ણ મિષ્ટ આરોગતાં,
વિતાવી રજની ઘણી ય; ભવજાળને વિસ્મરી, ૧૫
ઉડ્યાં પ્રણયને નલે યુગલ દેહની પાંખથી.
કહી “પ્રિય” તું ફૂજતી: પ્રતિરવે “પ્રિયે” હું રહું,
અને સુદભર્યાં સ્વ પ્રતિરવે ભરાઈ જતો
ગલીર અવકાશ એ; ઉરથી શે સરે સર્વ એ ?

જવાય પ્રિય ! વિસ્મરી પરમ ધન્ય એ સંસ્મૃતિ? ૨૦
 સુધાસરિત આપણી વિરસતા મહીં? કોકિલા
 અનન્ત નિજ ગીતની મૃદુલ દહેરથી વિશ્વની
 કઠોર સ્મૃતિને ય જે કવનપૂર્ણ આલેખતી ?
 અગાધ બળ આત્મનું ? શરણ શૂન્ય સંસારમાં ?
 સનાતન લતા સુધાસરિત ? એ જાજી વિસ્મરી ? ૨૫
 યદા વિવશ યૌવને, વદન-અજ્જ તારું થ્રહી
 કુંળી કુંપળશા પીવા અધરને ધસ્યો હું, તદા
 “ખસોતિ કયમ આમ....” અસ્કુટ વચે નકાર્યો મને;
 નમ્યાં નયન, ગાલ લાલ શરમે ય તારા થયા !

બજ અજબ ખંજરી તહીં તરુ તણાં પર્ણની, ૩૦
 અને રણભણી રહ્યા હૃદયતાર ત્યાં આપણા;
 મળ્યાં ઉભય નેત્ર ને અજબ જ્યોતિ કોઈ ઝરી
 તહીંથી, થ્રહી જ્યોતિદોર પ્રિય ! આપણી બેલડી
 ઝડી વિષયનાં વિષે સળગતી મહીને તણ,
 સુદ્ધર, અતિદ્ધર, દ્ધર રસશુદ્ધ કે ધામમાં. ૩૫

ન ત્યાં વિષય, વાસના, ક્ષણિક દેહની લાલસા,
 ન રાગ, અણુરાગઃ દ્વંદ્વ સુખદુઃખનાં ના જરી;
 સુરમ્ય, શુભ, શુદ્ધ એ પ્રણયદેશ માંહે, પ્રિયે !
 મળ્યાં રસસમાધિલીન યુગલો સુભાગી કંઈ.

ઝમી પરમ શી હતી વિમળ જ્યોત્સ્નિકા ત્યાં સખી ! ૪૦
 મચી મધુર શી હતી પરમ ધૂન સંગીતની !
 વિશુદ્ધ લયતાલની રમઝટે ભળી રસની,
 પળે પરમ ધન્ય શી વિતવી આપણે ત્યાં સખી !

કૃતદ્વ જાની ચિત્ત શું વિસરશે બધી સંસ્મૃતિ
પ્રિયે ! યુનિત, ધન્ય એહ સહચારની મીઠડી ? ૪૫
હરી હૃદયજાડય, પ્રાણ પમરાવવા માહરા
મથી સતત તું, શું તે અક્ષણ આમ થાશે જ સૌ ?

નહીં, કદિ નહીં, ભલે વિરહ વાટ ઘેરે સદા.
વિયોગ નહિ આ, પરંતુ શુભ યોગ આ સાંપડ્યો,
સુમિષ્ટ સ્મરણો વડે પ્રણયને પ્રિયે ! પોષવા; ૫૦
નિહાળ, અંહી આ વહે સ્મરણજાલવી તે મહી
દઇ દુખડી, ઐક્યનો પરમ પામી ચિન્તામણિ,
પ્રિયપ્રિયતમા તણા ભુલશું ભેદની ભાવના.

તને પૂછું, મૈયા !

ફરી વાયુ વાયો, ઘનદળ ફરીથી ઉમટિયાં,
અને ધીરી ધારે પુનરપિ રહ્યો મેઘ વરસી;
ફરીથી આકાશે ગરજન ગભીરું મચી રહ્યું
અને વેલી જેવી પુનરપિ રહી વીજ સળકી.

મથૂરોને કંઠે રસસભર ઠેકા પ્રગટતી,
અને સૂરો કેરી સરિત વહતી કાંકડામાં;
થતાં ત્રૈત્યેથી ચપળતર ગોકુલ ગરવાં,
નવા પ્રાણે જાણે પુલકિત અને છે જગત આ.

૫

ઉરે તારે ચે શી વિમલ ખઢતી ભાવભરતી !
રહી શી ફેલાઈ ઘનદળ તળે, માત ધરતી !
અને ઝીલી ઝીલી સલિલવરસા રમ્ય ઘનની
ભરાયે ભાવે શી ભુવન ભરતી તું ભગવતી !

૧૦

તને પૂછું મૈયા ! ઘનદળ નિહાળી તુજ નહિં
જરી ચે હૈયામાં સ્કુરિત પણ થાતી કુટિલતા ?
ન વૈરે વંકાતી ભ્રુકુટિ પણ તારી કયમ જરી ?
ન રેખા રૂપે ચે તુજ નયનમાં રીસ રમતી ?

તપાવી તાવીને રસકસ ખદા ચે તુજ હૃદય
દિનેશે, ના તો ચે નિરબિયું જરી ચે તુજ ભણી,

અને મોઢો મોઢો અવ ઘન રહે એ વરસતો,
ન તેનો યે હૈયે જનનિ ! તુજ કેં દંશ વસતો ? ૨૦

તું ભાવથી આતમધાર એની
વધાવતી આજ પ્રસન્ન શી રહી !
ઔદાર્યથી અન્તરનાં અનોખાં
અન્યાયને શી વિસરી જ તું ગઈ !

નિષ્કામ આ આર્જવમાં ઝગે શી ૨૫
સ્વમાનની નિર્મળ જ્યોતિ તારી ?
નિર્દેશ આ અન્તરભાવ તારો
મહાત્મતા મંગળ શી વહાવતો !

નિર્દેશ એ આર્જવની કલાને ૩૦
આપી રહી સંતતિને તું તારી;
ખાંધાં ય શાં ભૂચરખેચરો આ
સારદ્યથી જીવનઠેણુ ઠેટાં !

ન એક તો કેમ જ માનવીને ૩૫
તેં અંશ આપ્યો તુજ એ કલાનો ?
કૌટિલ્ય ને દંશ તણા વિપે કાં
રૂંધાય છે જીવનતેજ એનાં ?

વસુન્ધરે ! જો વસુ એક તારું ૪૦
છે માનવી, સર્જન અન્ય જેવું;
ને ગિમ્મ સર્વત્ર ઝગે છ તેજનાં,
એને જ તો અન્તર અન્ધકાર કાં ?

મર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ॥

ઉર કમળનાં ફૂળાં ખોલી રસે ખહલાવતા,
વિષ તિમિરનાં પ્રાણી સ્વર્ણપ્રભા વર લાવતા,
કવન ખગના કંઠે મીઠાં વળી ઉભરાવતા,
કનક કરથી હૈયાં આશા તણાં અજવાળતા,

નવકાલવિધાતાને પદે શિર નમાવીએ, ૫
ને તેના લબ્ય ભર્ગોને ઝીલીએ ને વધાવીએ.

ને યાચીએ અંશ વરેણ્ય તેહનો
જેમાં ઝગે જીવન કેરું કાવ્ય;
સ્વયં ધની પાવકપુંજ નિત્યે
ચૈતન્યનાં જીવનતેજ રેલતો, ૧૦
નિ સર્ગ કે રા અણુએ અણુમાં.
ને ચેતનાચેતન સૃષ્ટિ કેરો,
ધની રહે જે ધનકંત પ્રાણુ.

જીવાડે જગને, જાતે વહિઆળ સહી સહી,
એવાં સ્વાર્પણથી સહોતો મર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ॥ ૧૫

પ્રેમ તણી કલાથી

દિનેશનાં તેજ અને નિશાના
સૌન્દર્યનો સંગમ પુણ્ય સાધી,
સન્ધ્યા તણા શોભન કાવ્ય હૈયે
અનન્ત આકાશ તણા ભરે જે;

ને આદિથી પૂરુષ લબ્યતામાં
મિલાવીને માર્દવ મુન્દરીનું,
અપૂર્વ જે પ્રેમતણી કલાથી
સુરમ્ય ધારી જગતંત્રને રહે;

૫

પૂર્ણ પૂર્ણ ઉમેરીને સ્વયં પૂર્ણ બનેલ તે
અર્ધનારીશ બિનજો તમારા પથ પુણ્યને.

૧૦

બદલો !

નિરાશાનું માર્યું ઉર મુજ વિમાસી તવ રહ્યું:
તને શું ના આપ્યું ? તવ ચરણ મેં શું નવ ધર્યું ?
મહત્વાકાંક્ષાઓ મદભર બધી મુગ્ધ ઉરની,
બધાં કાળો મારાં, સકળ મુજ સ્વપ્નો નિતનવાં,
બધું મેં તો તારે ચરણ ધરી દીધું હરબથી; ૫
અને ધાર્યું કે આ સકલ રસ મારા જીવનનો
મુખે તારા મીઠું સ્મિત પ્રગટશે, ને તહીં મને
મળી રેશે મારા અરપણ તણે શ્રેષ્ઠ બદલો.

અરે ! મેં વાંછ્યું તું સ્મિત વિણ કશું ના તુજ કને !

ન'તી વાંછી તારા તન તરુણી તાઝગી, ન વા ૧૦
હતું હૈયે સોણું તવ નયન નિર્વાણ બનવા;
ન બીજાંને, એવું કંઈ જ મુજ કાળે પણ ચાહ્યું;
હતું જાણ્યું મેં તો ઘનદળથી બિન્દુ જળતણું.

મનીષા મારી તો ઇતર સહુની જેમ સ્મિતની
સુધા તારી પ્રાશી, તુજ પ્રણયની પૂનમમહી ૧૫
હતી મારે હૈયે જીવનરસ ઊંડો વહવવા,
અને સૌભાગ્યોની મુખદ લહરીએ લહરવા.

છતાં યે મારે તો કરમ ન હતું તેટલું ય તે;
અને જ્યારે મારું અરપણ થઈને તુજ કને,

ઊભો જોતો તારાં ગહન નલ જેવાં નયનને, ૨૦
નિરાશાએ ઘેરું તવ મુજ અભાગી હૃદયને.

ન રંગોની લીલા લલિત તવ નેત્રે પ્રગટી, કે
લસી તારા ગાલે મુરખી નવ પ્રત્યૂષ સરખી;
—અને હૃદય વિદ્ધ મારું મૃગશું પડ્યું ત્યાં ઢળી.

પરંતુ ઉરમાં થતું આવ મને : નિરાશા કશે ૨૫
તદા હૃદય મૂંઝવી મુજ રહી જ ? વ્યામોહ શે
ધરી હું બહલો રહ્યો તુજ કનેથી યાચી ? અને
વૃથા જ વણસાડી મેં પણ અનન્ય આનન્દની ?
તવ પ્રણયમૂર્તિને પદ સમર્પી સર્વસ્વ હું
શકું : ક્ષણ નથી શું એ જ કૃતકૃત્યતાની સ્વયં ? ૩૦

નવ ઉબળી શકે ક્ષણ એક આ
સકલ જીવનની ધન કાલિમા ?

જઈ વિસરી તો પછી ક્ષણ અનન્યની ધન્યતા,
મથ્યો પ્રણયનાં ય તે કયમ હું મૂલ્યને માગવા ?

અને પ્રણય એક કાં ? જગતમાંહિ સર્વત્ર આ ૩૫
ગ્રહે છ પ્રતિવસ્તુ જ્યાં નિજ સ્વતંત્ર કે મૂલ્યને,
તહીં કવણ અન્ય કોઈ સમ સંભવી ચે શકે ?

ઉપા નલની નન્દિની, કનકવર્ણ વા સન્ધિકા,
સુહન્ત નલ પશ્ચિમે વિધુની લેખ વા વાંકડી,
અને રજતકેનિલા ગગનગંગ સોહામણી, ૪૦
અખોલ મરકન્ત મુગ્ધ છુતિ શુકતારાતણી,

વળી ગગનગુંબજે ગરજ ને ગહૂડી રહી,
ધરા પર ઢળી ઢળી, ઉર રસોથી ઐતું લરી,
પ્રતિક્ષણ નવીન રૂપ ધરી નાચતો મેહુલો,
ગભીર અવિરામ વા રવ મહાબિધના ગીતનો, ૪૫

પરાગ કુસુમોત્પા, પરભૂતોત્પાં કૂળનો,
મયૂરગણકંઠની રમઝટો વ કેકાતણી,
પ્રકુલ્લ અનિમિત્ત વા શિશુ તણી છટા હાસની,
અને સહજ પ્રસવે વહત લહાણ માતૃવની.

વિભૂતિ સહુ લબ્ય વા લલિત આ નથી શું રહી ૫૦
પરસ્પર સ્વતંત્ર મૂલ્ય નિજનું અનોખું ધરી ?

અહીં કશું ન અન્યની સમ રહ્યું; અને સાંપડી
શકે ન બદલામહીં ઇતર વસ્તુ કેરા કંઈ;
જઈ વીસરી તત્ત્વ આ વિવશ હૈયું મારું તહા,
મથયું પ્રણયનાં ય તે તુજશું મૂલ્યને માગવા ! ૫૫
હૂબે ન પછી કેમ એ અતલ એક નૈરાશ્યમાં ?

ક્ષમા કર સખી ! તવ સ્મિતથકી ય નૈરાશ્ય આ
મને પ્રણયનું રહસ્ય અદકું રહે દાખવી.
હવે હૃદય માહરું પ્રણયને ય ના માગશે
કદાચિ બદલામહીં; રસ અખૂટ એનો હશે ૬૦
નહિ ગ્રહણમાં, પરંતુ નિજ દાનસાતત્યમાં.

અને તવ પદે નિરંતર શકે જ ને એ ઢળી
હશે હૃદય કાજ શી ઇતર લહાણ સૌભાગ્યની ?

સખી ! આજે—

સખી ! આજે આંહી પુનરપિ હું મારાં પદ ધરું,
અને જોગાં મારાં પરિચિત પુરાણાં સ્થળ બધાં,
આંહી ખડોળે હૈયે પરમ નિજ લાવ પ્રકટતી
લસે શી લાલિત્યે, પ્રકૃતિ નટડીશી રસભરી !

સખી ! સીતારુનાને પુનિત જળ આ શાં ધમકતાં ૫
ગભીરા ઘોષે ને કુલકુલ બનીને વિખરતાં !
શિલાઓ લેદીને કઠિન વહતાં તો ય નવ એ
તજે સૌન્દર્યોની સહજ અલગેલી નિજ છટા.

સખી ! એનાં એ આ વિમળ જળ ગોદાવરી તણાં,
અને એના એ આ પ્રબળ પડતા ઘોધ ગરવા; ૧૦
નિકુ'જો એની એ : વિહંગકલનાદો પણ સખી !
બધા છે એના એ : તદપિ નવલ પ્રાણુ ધરતી
હસી સૃષ્ટિ આજે અધિકતર લાસે વિલસતી;
તું જાણે છે, શાને ? અસર તુજ એ તો સહુ, સખી !

સખ્યની ધન્યતા

દિવસને પળમાં પલ ટાવતી,
તવ સખા ! સહચારની માધુરી,
અવ કદા મમ અન્તર માણશે
દિન સમાન પળોય યદા થશે ?

અવ અનાથ દશા મહીં એકલું
સલર વિશ્વમહીં ઉર ઝૂરશે;
પ્રણયની તુજ હૂંફે શમી જતાં,
પ્રણયનાં શમણાં મહીં રાગશે.

૫

તુજ વિના રમ્યું કેવળ કાવ્યમાં,
તુજ સહે થયું કાવ્ય જ જે સ્વયં,
જિવન તે, ન છતાં કદિ હારશે,
હૃદય દુર્ગાતા નહિ ધારશે.

૧૦

ક્ષણિક તો ય ન સખ્યની ધન્યતા
વિક્ષણ એમ કદાપિ ણને, સખા !

નવા પ્રાણે

અંહી માનવતા દીસે નવા પ્રાણે પ્રકુલ્લતી,
સ્વાતંત્ર્યની બધે ઘેરી ખુમારી શી ચડી રહી!

યુગોજીનાં આન્તરણાદ્ય બન્ધનો
તૂટી જતાં દાસ્ય તણાં અહીં દીસે,
યુગો થયાં ફીકનકો વડીલનાં
બનેલ, તે બાલ મનુષ્ય હ્યાં બને.

૫

જન્મે અને સંસ્કરણે વ શિક્ષણે
આવ્યું ઘડાતું ભય ને પ્રલોભને,
દોષદ્ય ને દમ્ભ મહીં જ રાચતું,
સર્વત્ર જે ક્ષુદ્ધક સ્વાર્થ સાધતું;
યુગો થયાં પૌરુષને વિસારી,
દયા પદે અન્ય તણી જ છવતું,
તે માનવીતું શિશુ મુગ્ધ આંહી,
-ભણે ધરીને નવલું જ ખોળિયું-

નિર્ભંધ મુક્તિ લહરે લહરાતું કેવું?
વ્યકિતત્વને નિજ રહ્યું વિકસાવતું શું!

૧૫

અંધારા જગના ઓળા નહિ એને શું આવરે?
બાલ્ય પૂરું થતાં તે યે નહિ શું અન્યશાં બને?

પ્રણાલિકાનું જગપાત્ર એમના
વ્યક્તિત્વને શું નહિ દે સમાવી ?
શીળા ઉના શું જગવાયુ વાઈ
શમાવશે એની નહિ ખુમારી ?

૨૦

પ્રશ્નો એ ઊઠતાં સાથે આપોઆપ વિરામતા;
અભયે ઊછરેલાંને શી હોયે ઉર દીનતા ?

જે મુક્તિતુ' ધાવણ ધાવિયું તે
સહી શકે બન્ધનને કઈ વિધે ?
વ્યક્તિત્વનું વિસ્તૃત ઠોણ સાંકડી
સીમા મહીં કેમ કરી વહી શકે ?

૨૫

વહે છે લેખડો લેદી, નિર્મળે નીર નર્મદા,
વિકસેલ વહે તેવું, મુક્ત વ્યક્તિત્વ સર્વદા.

૩૦

મુરશિત તળાવનું કમલરેણુથી મહેકતું,
અને મધુર હંસના કલનિનાદથી ફૂજતું,
ન રૂપ કદિ એહને ઉર રમે, જહીં સાંપડે
સુગન્ધ, રસ, ગીત-એક બસ ઠોણઠોણું બધું.

વરયું છે તેવું તો જીવન બસ નિત્યે વહનમાં.
અને એ કાજે તો વનવન ભમી ને ઉપહસી
મહાવિદ્યો, લેદી કઠિનતમ દુર્ગો ખડકના,
શિલાઓ વીંધીને, ગહન વળી ખીણોમહીં ભમે.

૩૫

અને કસી પૌરુષને પળે પળે,
માણી મઝા સાહસની ક્ષણે ક્ષણે,

૪૦

અન્તે કરી જીવનને કૃતાર્થ
વિસામો જે એનો જલધિજલહૈયું, તહીં શમે.

નિજ વ્યક્તિત્વરેખાને નિર્બાધ વિકસાવતું,
હવામાં મુક્તિની આંહી હીંચતું માનવીશિશુ.
ન્યહાળી માનવતા મોંઘી ઉદયોત્સુખ મેં અંહી;
સ્વાતંત્ર્ય, સ્વત્વ કેરા આ નવા પ્રાણે પ્રફુલ્લતી. ૪૫

ઘડીક

ઘડીક નહિ દાખવે તુજ સ્વરૂપ સાચું મને ?
તને પ્રણય ! પામવા જીવનભેર હું તો મશ્યો,
હતો શિશુ હું ત્યારથી દરસ કાજ તારાં ભમ્યો,
છતાં બ્રમણ માહરાં કરુણ ના હજી ચે શમે.

સુરમ્ય કદિ ચિત્ર કેા નિરખું દૂર ને તે ભણી ૫
ધસું વિવશ એહને પ્રણય ! રૂપ તારું ગણી,
પરંતુ રમણીયતા પલકમાં સરી સૌ જતી,
અને નિરખી હું રહું છવિ વિરૂપ ત્યાં દાસ્યની.

ગણી કુસુમ, ભેટતો અવ લગી રહ્યો આંખરાં,
ગણી પ્રણય, ડૂબતો હજી લગી રહ્યો દાસ્યમાં, ૧૦
છતાં તરસ તાહરા દરસની ન હૈયે શમે;
અને ઉર અનીશમાં પ્રણય ! એકલો તું રમે !

અદીક રહીને ય કામણ તું આટલાં પાથરે,
સજીવ તુજ સ્પર્શ તો પ્રણય ! શો ય દેવી હશે !

કહું હું ઉરને

કહું હું ઉરને : “તને પ્રણયભૂખ શી આવડી ?
 નથી અતલ ભૂતમાં સ્મૃતિ ભરેલ સીલાગ્યની ?
 ન સાંપ્રત મહીં ય વા ઝળકી તેજરેખા રહી ?
 નથી સ્વપનમાધુરી સુખભરેલ શું ભાવિની ?
 રહે છે ઝુરી કે નિરંતર અશક્ય કાળે જ તું ?” ૫

હતો પ્રણય ન્હાળિયો કદિ ય તે ? વ છે ધન્યતા
 કદી અનુભવી ય તે પ્રણયકેરી, કે તું રહે
 નકામું જળ ઝાંઝવા ભણી ધસી ? અને વેડકે
 કુમાશ તુજ પંથમાં કુટિલ કંટકોથી ભર્યા ?

અરે ! પ્રણયપંથ એહ તુજ કાજ હૈયાં ! નથી !” ૧૦

કહું હું ઉરને : છતાં નવ હઠીલું એ માનતું;
 કહે, “ખરું; પરંતુ હું વિકસું આશ એની ધરી;
 અને તહીં જ નો વસ્યું સકલ માહરું જીવન,
 વસો મરણતું ય ત્યાં મુજ સુભાગ્ય ને સાન્ત્વન.”

એને હાસ્યે

રુમઝુમ કરતી સરિતા હસતી,
કળી કમળની સ્મિતમાં સરતી,
અન્તરનો ઉલ્લાસ પ્રસરતી
હસતી સૃષ્ટિ કાં ?

વનવિહંગના ઝીણા ગાને, ૫
સૂરીલા સરિતાના તાને,
પુષ્પ, પત્ર ને ડાળે શાને
હોંચી હાસ્ય રહ્યાં ?

જીવનની અલખેલી આશા,
યૌવનની રસપ્રાણપિપાસા, ૧૦
અન્તરની ઊંડી અભિલાષા,
આજે તૃપ્ત બને.

આ જો વિશ્વંભરવાડીનું,
પ્રભુતાને પમરાટ પમરતું,
મોંઘું, મધુરું દીસે હસતું ૧૫
કુલકું બાલક આ.

વૃદ્ધ ભૂતનાં નેણુ ઠરે ત્યાં,
વર્તમાનના થાક શમે ત્યાં,

સ્વપ્નશીલ ભાવીની થે ત્યાં
આશા એક રહી.

૨૦

અન્તર એતું ઉછળે આળે,
નેહો સ્વપ્ન નવેલાં નાચે,
જગહૈયામાં એને હાસે
આળે કાવ્ય ઝમે.

એનાં આંસું થદિ જગતનું ભૂંસી દે ગિર આરુ, ૨૫
એને હાસ્યે વિમળ, કયમ ના પાંગરે લોકહૈયું?

૨૫ : મે : ૧૯૩૯

તારા દિમત વિના મારું શૂન્ય સર્વસ્વ ને ધરું,
તો તેના વિષય આજે શું અંતરે અન્ય હું ચૂકું ?

ટિપ્પણ

આરાધના : (પૃ. ૧) પ્રગટ થયું ‘કુસુમ.’

પદપદ્મ-ચરણ કમળ. પ્રત્યુષ-ઉષા. કરણો-ધન્વિયો. યતો વાવો નિર્વર્ત-
ન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ એવા ઇષ્ટ સૌન્દર્યસ્વરૂપ માટે મૌન એ જ ઉત્તમ
આરાધના છે.

કહી શકું : (પૃ. ૨) પ્રગટ થયું ‘સ્ત્રી બોધ.’

વનપાદપો-વનનાં વૃક્ષો. અવકાશને-આકાશને. એક તરફથી યુગબૂનાં
વૃક્ષો અને બીજી તરફથી તારો ગ્રેમળ સ્પર્શ થતાં જ પોતાના આત્માની
બધી કલાઓ પ્રગટ કરવાને તલસતા ક્રોમળ છોડ : આ બધાં જ્યાં તારા
(પ્રેતસાહક અને પોષક પરમ શક્તિના) સ્મિતને ઝંખી રહ્યાં હોય ત્યાં
તું મને એકને જ જોજો એવી ક્ષુદ્ર અને સંકુચિત સ્વાર્થવૃત્તિવાળી
પ્રાર્થના હું કેવી રીતે કરું ?

બજો વીણા મારી ! (પૃ. ૩) પ્રગટ થયું ‘સંદેશ.’

અનવરત-અટક્યા વિના. અવ-હવે. એનો-વિશ્વોના પરમ બળવૈયાનો.
બળવૈયાના લલિત સ્પર્શે લલિત અને રુદ્ર સ્પર્શે રુદ્ર સૂર કાઢવામાં જ
વીણાનું-કવિહૃદયનું-સાર્થક્ય રહ્યું છે.

થતું કુસુમને : (પૃ. ૪) પ્રગટ થયું ‘કૌમુદી.’

ચિરં સમય-લાંબા વખત સુધી. સીકરે-છાંટાથી. પંક્તિ ૮-કે નવો-
દાના નવા અનુભવથી ધડકતા હૃદય પર રહીને તેના ઉરની કથાને
સાંભળું ? માતની-પૃથ્વીની. મૌઘ્ય-પુષ્પની મુગ્ધતા. મૌઘ્યના તર્ક-

વિતર્કો પ્રણયનો સ્પર્શ થતાં જ સમી જાય છે અને પ્રણયની ધન્યતામાં જ એ લીન થઈ જાય છે.

અજબ દયિતે ! (પૃ. ૫) પ્રગટ થયું ‘ રશ્મિ. ’

સમદ-મદભરેલી. શિવ-કદ્યાણુકારી. નિર્વાણ-મોક્ષ; અંતિમ શાન્તિ. ધનુ ધનનું-મેઘ ધનુષ્ય. દયિતે-પ્રિયે. અભાવે-ગેરહાજરીમાં. ભાવે-હાજરીમાં. તમારી ગેરહાજરીમાં હૃદય તમારા જ વિચારોમાં પરોવાયેલું રહેતું હોવાથી જગતના સૌન્દર્ય પર ધ્યાન જતું નથી; અને તમારી હાજરીમાં બધું લક્ષ તમારા સૌન્દર્યમાં જ એકાગ્ર થયું હોય છે, એટલે પણ જગતનું ખીણું સૌન્દર્ય આંખોમાં વસતું નથી. આમ તમે હાજર હો કે ગેરહાજર, પણ મારા હૃદયમાં એક તમે જ રમી રહો છો એ તમારું વશીકરણ કેવું ?

આજનું કૂંજન : (પૃ. ૬) પ્રગટ થયું ‘ શુજરાત. ’

માદક-મદને ગ્રેરે તેવો. પ્રદોષ-સંધ્યા. પંકિત ૩૮-એ માદવના પૃથ-ક્કરણમાં મારે ઊતરવું નથી. જીવનના બળતા બપોરને વખતે નિરાશ કે નિરુત્સાહ થવાને બદલે હું પણ તારી માદક કૂંજ બિહું એટલા માટે તારું આ અપૂર્વ કૂંજન હું મારા હૃદયમાં સંઘરી રાખીશ.

નયનનીર : (પૃ. ૮) પ્રગટ થયું ‘ જિર્મિ. ’

સમુદ્ધરણ-ઉદ્ધાર. પૂર્વજતણાં-કપિલ મુનિના કોપથી ભસ્મસાત થઈ ગયેલા સગરના પુત્રોના. પંકિત ૪-પુરુષાર્થની જ્યોતિમાં જ્યારે તેનાં ઘોર અંધારાં આથમી ગયાં ત્યારે; જ્યારે એનો પુરુષાર્થ ફળ્યો અને એની નિરાશા ઓસરી ત્યારે. સુતનુ-નાની. જટિલતા-અટપટાપણું. પંકિત ૮-મહાદેવના જટાબૂટમાં જ્યારે ગંગાની ધાર અટવાઈ ગઈ ત્યારે ભગીરથનાં હર્ષાશ્રુ નિરાશાનાં આંસુમાં ફેરવાઈ ગયાં. પંકિત ૧૧-મહાદેવ અને પાર્વતીનાં સુન્દર સ્મિતનું પ્રતિબિમ્બ પોતાના હૃદયમાં ધારણ

ફરીને એ ધાર વહેવાં લાગી. ભગીરથનાં આંસુ હર્ષમાંથી શોકમાં ને શોકમાંથી પાછાં હર્ષમાં ફેરવાયાં; એ રીતે મારાં આ શોકાત્મક હર્ષાશ્રુમાં ક્યારે ફેરવાશે ?

રમત આ ? (પૃ. ૯) અગ્રગટ.

નિશ્ચય આવળો : (પૃ. ૧૦) અગ્રગટ થયું ' કૌમુદી. '

નિમીલિત-ઢળી ગયેલાં. કાનન-વન. તવ-ત્યારે. માધવી-વસન્તની લક્ષ્મી, શોભા. પંક્તિ ૪૪-૪૫-તે વખતે મારું જીવન ફરીથી ધન્ય બનશે અને ફરીથી મારા આત્માની ઉપા બિચડશે.

ગાથા મૃદુ મૃદુ : (પૃ. ૧૨) અગ્રગટ થયું ' સંદેશ. '

બધિર-બહેરું, લાગણીહીન. સ્વપન-આકાંક્ષા. સરોજો-કમળો. મારાં આંસુમાં એનાં કમળ જેવાં વિશાળ અને સ્મિતભર્યાં નમતોનું પ્રતિબિમ્બ પડશે.

ઝરણુ રસનું : (પૃ. ૧૩) અગ્રગટ થયું ' નૂતન યુગ. '

પ્રત્યુષ-ઉપા. નિરાશ્રયે-નિરાધારતામાં. પ્રાણેય-પ્રલયના. જીવનમાંથી પ્રણય આવી જતાં હૃદયનો રસ અને હૃદયની કવિતા ઓસરી બન્ય છે. ફરી પાછો પ્રણયનો સ્પર્શ થતાં હૃદયરસનું એ ઝરણુ સજીવન થાય છે.

તમે ગયાં ? (પૃ. ૧૪) અગ્રગટ થયું ' પ્રસ્થાન. '

પ્રવહ-પ્રવાહ. મનોરથમાધવી-મનોરથરૂપી ફૂલવેલ. વંધ્ય-નિષ્ક્રાંત. તાટસ્થ-તટસ્થતા. વંચના-અમ. તુમુલ દંડ-ભયંકર દંડયુદ્ધ. પ્રસન્ન-નિર્ભળ, નિર્વિકાર.

સ્વપ્ન સરોવરે : (પૃ. ૧૭) અગ્રગટ થયું ' ભર્મિ. '

સૌરભસૂત્ર-સુગન્ધના સૂત્રમાં. માધવશ્રી-વસન્તની શોભા. વક્ષ-છાતી. આટુશતે-સેંકડો પ્રકારનાં મધુર વચ્ચનોથી. અનીશ-અસમર્થ, જેનો પોતાના પર કાબૂ રહ્યો નથી તેવું. અભિરામ-સુંદર. મધુમોહ-મીઠી મૂઠ્ઠા. રમરનાં-કામદેવનાં. સરસેજ-સરોવર રૂપી શય્યા. નિર્વાણને-મોક્ષને. વૈયાત્યથી-કઠોરતાથી, દૃઢતાથી. સમાધિમાં-આનન્દની એકાગ્રતામાં. વિકલવતા-ખિન્નતા, ગલરાટ. અંકનરેખ-નિશાની, ચિહ્ન.

હસે તો : (પૃ. ૨૧) પ્રગટ થયું ' સાહિત્ય. '

વિશદ-નિર્માળ. વિષમ-અસહ્ય. ભર-ભાર.

સ્વપ્ન મારાં : (પૃ. ૨૨) પ્રગટ થયું ' ભર્મિ. '

સ્પન્દિત-સ્ફુરિત. સમદ-મદભરેલી.

વિલસન-વિલાસ. રાગ પદનો—(૧) ચરણ પર લગાવેલો રાતો રંગ. (૨) કવિતા પક્ષે, પદનો સૂર, પદની મીઠાશ. મલયજ વેણુધર-મલયાચલ પરથી પોતાની વેણુ વગાડતો વાયુ. હિલૂક-ધૂવડ. અમીસ્રોતો-અમૃતના પ્રવાહો. દ્યુતિ-તેજ, પ્રકાશ. જટિલ-અટપટા. તિમિર પડદે-અંધકારનો પડદો નાખીને. કરણકરણે-પ્રત્યેક ધન્દિયમાં. મદાલસે-મદથી અને આલસથી. નિશીથે-મધ્યરાત્રિએ. નિશીથ સામાન્ય રીતે પુર્લિંગ શબ્દ છે. પણ ક્યારેક એ નપુંસકલિંગમાં પણ વાપરવામાં આવે છે.

રહો તહો જ : (પૃ. ૨૩) પ્રગટ થયું ' પ્રસ્થાન. '

આશ્લેષ-આલિંગન. ઉત્કુલ્લ-ખીલેલું. સુતતુ-સુક્રોમળ. ધૂસરી-મેલી; ગંદી.

પૂછું તને : (પૃ. ૨૯) પ્રગટ થયું ' સામળદાસ કૉ. મેંગેઝીન. '

પંકિત ૧. સરખાવો સ એકાકી ન અમત ॥ અને એકોડહં વહુ સ્યામ્. ક્રીડનકો-રમકડાં.

કવિત્વં સ્મિત : (પૃ. ૩૦) પ્રગટ થયું ‘ કૌમુદી. ’

કેવળ-નિરપેક્ષ, નિર્ભેળ; શુદ્ધ. નિરપેક્ષ-સ્વતંત્ર, absolute. ‘ જગતમાં નિરપેક્ષ, એકપક્ષી, સામું પાત્ર પડ્યો ન પાડે તો પણ ટકી શકે તેવો પ્રણય શક્ય નથી ’ એવી પૂર્વપક્ષીની દલીલનો જવાબ કવિ મુખેથી કશો આપતો નથી. પણ સામે વિલસી રહેલી પ્રકૃતિલીલા-કુમુદ અને ચાંદની, ચાંદની અને સમુદ્ર, સમુદ્ર અને સરિતાના એવા પ્રણય-તરફ પ્રતિપક્ષીનું ધ્યાન ખેંચે છે; અને મૂક સ્મિત વડે જ એની દલીલનો ઉત્તર આપે છે.

કવિ : (પૃ. ૩૧) પ્રગટ થયું ‘ પ્રભાચન્દુ. ’

અજી દમશ : (પૃ. ૩૨) પ્રગટ થયું ‘ ગુજરાત. ’

પથ્થરમાંથી પ્રભુમૂર્તિ સરજવી એ તો હજી સહેલું છે. પણ આમાંથી-હૃદય ગણીને મેં ગ્રહેલી આ વસ્તુમાંથી-તું પ્રભુ પ્રગટાવ ત્યારે ખરો.

તમે જ : (પૃ. ૩૩) પ્રગટ થયું ‘ કૌમુદી. ’

વિક્ષણ મળવું : (પૃ. ૩૪) પ્રગટ થયું ‘ નવચેતન. ’

ભૂલી જવા : (પૃ. ૩૫) પ્રગટ થયું ‘ પ્રતાપ. ’

તો ? (પૃ. ૩૬) પ્રગટ થયું ‘ સ્ત્રીજોષ. ’

વિનિગીપણા-વિનયની ધૃષ્ટિ. આપણે આપણી આંખે જ ખીમને લેધએ છીએ તેને પરિણામે બધી વિપમતાઓ અને વિસંવાદ જન્મે છે.

ભૂલું તને ? (પૃ. ૩૭) પ્રગટ થયું ‘ કૌમુદી. ’

પ્રયુક્ત-અત્રત. ક્ષો-મુખ-કળ આપવાને તૈયાર. પંક્તિ ૧૫થી ૧૯-અને મારા પોતાના વ્યક્તિગત અને સંકુચિત સ્વાર્થને જોવાને બદલે

સમસ્ત માનવતાના સ્વાર્થને હું મારો સ્વાર્થ ગણવા લાગ્યો. સમષ્ટિ-સમુદાય. વ્યષ્ટિ-વ્યક્તિ; સમષ્ટિનો પ્રત્યેક અંશ. કાન્ત-વસ્તુનું રહસ્ય જોઈ શકનાર. તેજોભર્યો અંચલ-બિજળા ઉત્તરીયમાં. કૌટિલ્ય-કુટિલતા. નિર્બીજ-દંભરહિત. પંક્તિ ૬૩થી ૬૫-પશુમાંથી ઉત્ક્રાન્તિ પામીને મનુષ્ય થયો છે. એટલે પશુત્વ મનુષ્યની મૂળ દશા. હજી પણ એ જ પશુત્વ મનુષ્યની સાથે લડી રહ્યું છે. માનવી અને પાશવી વૃત્તિઓ વચ્ચે હજી પણ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે અને હજી પણ એ પાશવી વૃત્તિઓ મનુષ્યની શુભ વૃત્તિઓને ક્યારેક પરાભૂત કરી દે છે. વંચના-છેતર-પીડી. વંચક-ઠગારી.

શાને ? (પૃ. ૪૧) પ્રગટ થયું ' ગુજરાત. '

કયમ ન માનવી પાંગરે ? (પૃ. ૪૨) પ્રગટ થયું ' મુકુર. '

વિધુલેખ-ચન્દ્રરેખા. સામ્યની ભાવના-ઉચ્ચ નીચતા ભેદનો અભાવ. મરણશાં-મરણ જેવાં, મરણ જ કહી શકાય તેવાં. શ્વસન એકલું ધારશે ? -જીવવું એટલે શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવા એટલું જ ? પેટમાં-પેટ ભરવામાં. સ્મૃતિશિષ્ટ-જેનાં સ્મરણો જ બાકી રહ્યાં છે તેવાં. ગલિત-ગળી ગયેલાં. પરાગ-સુગન્ધ. કીડનો-રમકડાં. સહકાર-આંખો. મદન કાર્યને સાધતી -કોકિલા મદનની દ્વતી ગણાય છે. ત્વાં કામિનો મદનદૂતિમુદાહરન્તિ । કર્કશ-કઠોર. દિબ્બુલ-પક્ષીઓનું કુદુમ્બ. સન્નત-સન્નતીય. પંક્તિ ૪૪-૪૫-મનુષ્યેતર સમગ્ર સૃષ્ટિમાં જેવું બી તેવું ફળ થાય છે. બીજનો ચન્દ્ર મોટો થતાં પૂનમનો ચન્દ્ર બને છે; આંખાની મંજરીમાંથી આત્ર-ફળ જ થાય છે; કોયલનું બચ્ચું, નાનપણમાં કાગડોને ત્યાં બિછયું હોય તો પણ મોટું થતાં તો કોયલ જ બને છે; તો એક મનુષ્યમાં જ એમ શા માટે થતું નથી ? સાદું, સરળ, ચેતનથી લખલખતું બાળક મોટું થતાં જ, શા માટે દંભી, ભીરુ, કુટિલ અને નિરુત્સાહી બની જાય છે ?

અમે મનુજ ! (પૃ. ૪૪) પ્રગટ થયું ' માનસી. '

શિરકિરીટ-માથાનો મુગટ. ' Roof and crown of things. ' શૃંગલા-સાંકળ, બન્ધનો. પંક્તિ ૧૮- ' Man was created in the image of God. ' રૂપ-સૌન્દર્ય. આકાર-આકૃતિ, ધાટ.

નોકરી : (પૃ. ૪૬) પ્રગટ થયું ' કૌમુદી. '

કોયલ અને કાગડો : (પૃ. ૪૯) પ્રગટ થયું ' પ્રસ્થાન. '

પોતાની કદર નથી થતી, પોતાની લાગણીને કોઈ ગણતું નથી એ વૃત્તિ દુનિયામાં કેટકેટલાં દુઃખનું કારણ બને છે ?

ગાડી જતી'તી : (પૃ. ૫૩) પ્રગટ થયું ' કૌમુદી. '

ગરીબને પોતાની ગરીબી, ને શેઠને શેઠાઈ કેટલી સદી ગઈ છે ?

" પીયર્સ સોપ " : (પૃ. ૫૬) પ્રગટ થયું ' લોકવાણી. '

સર્વસંગ્રહ-Pears' Shilling cyclopaedia. જિજ્ઞાસુ-જીવવાની ઇચ્છા. ઇષિણુ-વાસના. પંક્તિ ૫૯-૬૦ જે વિસ્મૃતિ અનિવાર્ય છે તેમાંથી બચવા માટે અમે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ સર્જનો કરી રહ્યાં છીએ. સ્થૂલ સર્જનો-પ્રત્યક્ષ. સૂક્ષ્મ સર્જનો-સાહિત્ય વગેરે કલાસ્વરૂપો. નવો પ્રશ્ન-અનિવાર્ય વિસ્મૃતિને, મરણને ખાળવાના પ્રયત્નોની નિરર્થકતાનો ને હાસ્યજનકતાનો.

ખૂટ પાલીસવાળાને : (પૃ. ૬૦) પ્રગટ થયું ' પ્રસ્થાન. '

પ્રસ્તવ-પહોનો, ધારા, પ્રવાહ.

એન્જન હોત હું તો ? (પૃ. ૬૫) પ્રગટ થયું ' ગુજરાતી. '

ઈન્ડિસ-ઇચ્છા પ્રમાણેના.

જિંકે જઈ : (પૃ. ૬૯) પ્રગટ થયું ' શરદ. '

નથી કવિ થવું : (પૃ. ૭૦) પ્રગટ થયું ' ગુજરાત. '

કન્દને-દુઃખની. ચીસોથી. પ્રભો-ધાવ. સુહૃદ-સહૃદયી. જ્યાં થકી-જે તન્તુમાંથી નિરપેક્ષ-સ્વતંત્ર, કોઈ પણ જાતના સ્વાર્થ કે બદલાની આશા વિના. અકળ-ન કળી શકાય તેવા. બધિર-ગહેરા. અકૈતવ-ઠૂઠકપટ વિનાના. અવિરામ-અટક્યા વિના. ઝડપથી-સત્ય, દૈવી, નિશ્ચય નિયમોવાળી.

ટકોરા : (પૃ. ૭૩) પ્રગટ થયું, ' ગુજરાત. '

કુટીર-ઝૂંપડી. અમીટ-મટકું માર્યા વિના. પ્રદોષ-સન્ધ્યા.

ઓગણુત્રીશમે : (પૃ. ૭૭) પ્રગટ થયું ' ગુજરાત. '

તટવાલુકા-કિનારા પરની રેતી. કાલિમા-કાળાશ. સલિલ મૌકિતકો-પાણીનાં મોતી, મોતી જેવાં શીણ. વપુ-શરીર.

વિસંવાદ : (પૃ. ૭૯) પ્રગટ થયું ' કૌમુદી. '

જરઠ-ધરડો. કંકાલ-હાડપિંજર, ખીહામણો. કન્દરા-ગુફા. કમ્પ-રમણીય.

તારાં દર્શન : (પૃ. ૮૨) પ્રગટ થયું ' ગુજરાતી. '

અંક-ખોળો. બાહુક-હીંગણી, ટૂંકી, વરવી. સુખધામ-સુખના નિવાસ જેવી. ઉદાત્તા-ઉચ્ચતા.

પાર્વતી : (પૃ. ૮૫) પ્રગટ થયું ' કૌમુદી. '

પિનિલોપ-ઓડિસીની નાયિકા. કુમુદ-સરસ્વતીચંદ્રની નાયિકા. ડેરિડોના -ઓથેલોની નાયિકા. વાદળોમાં વિરાજતી-અત્યંત ઊંચી કદનાભોમમાં જ રહેનારી. પાર્વતી-શરદખાણુ કૃત ' દેવદાસ 'ની નાયિકા. પંક્તિ ૩૫ -ઉદ્વડતા યૌવનમાં. અવહેલના-તિરસ્કાર. અન્તરતપને-હૃદયના તાપથી.

હું : (પૃ. ૯૦) પ્રગટ થયું ' ભૂમિ. '

લોકક્ષયકૃત્પ્રવૃદ્ધ-લોકોનો ક્ષય કરવાવાળા મહાકાલઃ કાલવિપર્યયો-સમયની ઉચ્ચપાથલ. વિરક્તિ-વૈરાગ્ય.

હું તો ચહું : (પૃ. ૯૩) પ્રગટ થયું ' કુમાર. '

સમત્વ-સમાનતા. અનધ-નિષ્પાપ. અભાન-અજ્ઞાન. મુદ્ધમયી-આનન્દ-મય. સમાધાન-વિરોધ, શંકા કે ચૂંચવણનો નિવેડો અને શાન્તિ.

શાશ્વત યૌવનશ્રી : (પૃ. ૯૪) પ્રગટ થયું ' નવચેતન. '

કુહર-ગુફા, ખખેલ. અભીપ્સા-ઈંડી ઇચ્છા. શિવ-કલ્યાણકારી.

ભૂકંઠ : (પૃ. ૯૬) પ્રગટ થયું, ' પ્રસ્થાન. '

પ્રતિસમય-વખતોવખત.

અભાસ : (પૃ. ૯૭) પ્રગટ થયું ' શારદા. '

પ્રતીચ્છિ-પશ્ચિમ દિશા. અંકિમા-વળાંક. આછ-પટ. સુપુત્ર-સૂતેલું. ઉદી-પનો-ઉત્તેજન આપવાવાળા પદાર્થો. સૌમ્ય-પ્રુધ. લૌભ-મંગળ.

તવ સ્પર્શ : (પૃ. ૯૯) પ્રગટ થયું ' શરદ. '

સોપાને વ્યક્તિના : (પૃ. ૧૦૦) પ્રગટ થયું ' જે ઘડી મોજ. '

વરેણ્ય-શ્રેષ્ઠ, ઇચ્છવા યોગ્ય. ભર્ગ-કિરણ. શસ્ત્રસ્થામલા-અનાજથી શામળી લાગતી પૃથ્વી. મેઘરજે વિમુક્ત-મેઘની ધૂળથી મુક્ત થયેલું. પદ્મલ-નાનાં જળાશયો, ખાખેલિયાં. અલેતી-મુગ્ધ. આઢ્ય-ભરપૂર. આત્યન્તિક-સદાનો. ક્રાળી-કૂંપળો લાવીને. યુત્પત્ત-યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા-વાળી. સત્ત્વસંશુદ્ધિ-અંતઃકરણની શુદ્ધિ. સોપાને-પગથીયાં પર ચઢને.

સ્પર્શ તારો : (પૃ. ૧૦૪) પ્રગટ થયો થોડો ભાગ ' રશ્મિ. '

પંક્તિ ૧ થી ૧૫ તારા મંગળ સ્પર્શથી મારાં આન્તર ચક્ષુ બિધાયાં. પંક્તિ ૧૫ થી ૫૪-તારા સ્પર્શ પહેલાં મારું હૃદય નિરાધારતા અને નિરાશાથી પીડાતું હતું. પંક્તિ ૫૫ થી ૮૫-અને તારો સ્પર્શ થતાં જ સજીવ અને નિર્જીવ સૃષ્ટિનાં જૂજવાં સ્વરૂપોમાં મેં વિશ્વશરીરની અખંડ એકતા જોઈ. સ્ફુલિંગ-તણખો. પંક્તિ ૮૫ થી ૯૫-વિશ્વની આન્તર યોજનામાં ગૂંથાઈ જઈને મારે પણ સંવાદ સાધવો. વિશ્વના સર્વ પદાર્થો જેમ પોતપોતાની આત્મકલા પ્રગટ કરે છે તેમ મારે પણ મારી આત્મકલા પ્રગટ કરવી રહી. મનુષ્ય અને મનુષ્યેતર સૃષ્ટિ, મનુષ્ય-તેર સૃષ્ટિમાં પણ સજીવ અને નિર્જીવ બધા પદાર્થો : આમાંનું કોઈ પણ બીજા કોઈપણના ઉપભોગ માટે નથી, બીજા કોઈ કરતાં ચડીયાતું કે ઊતરતું નથી. એમાંના પ્રત્યેકનું સ્થાન વિશ્વશરીરના અછેકે અવયવ પૂરતું છે. એટલે એમાંના પ્રત્યેકે-પક્ષીએ ગીતથી, પુષ્પોએ સુગન્ધથી, આકાશલક્ષ્મીએ પોતાના ક્ષણ ક્ષણ નવીન સૌન્દર્યપ્રદર્શનથી-વિશ્વનો સંવાદ સાધવો રહ્યો. મનુષ્ય પણ, વિશ્વશરીરનો એક અવયવમાત્ર હોવાથી, એ જ રીતે પોતાની માનવતાનો અને ધૃત્વિરદત્ત વિશિષ્ટ શક્તિનો આવિષ્કાર કરીને વિશ્વસંવાદને સાધી શકે. પંક્તિ ૯૫-વિશ્વના મંગળ ગીત-" Creation's Chorus. " પંક્તિ ૯૬ થી ૧૨૬-નિર્સર્ગ અને માનવી. મળે ભરેલી-વિકાર યુક્ત. અસૂચ-ધૃખ્યાળું. પંક્તિ ૧૨૭ થી ૧૩૯-વિસંવાદ પછી તારા સ્પર્શથી મળેલું નૂતન જીવનદર્શન શે ભૂલાય ? ઘેઘુર-ઘોર.

પન્થ તારા : (પૃ. ૧૧૧) પ્રગટ થયું ' કૌમુદી. '

ઉર માથ-હૃદય પર. તારે પન્થે પળતાં, આંખ કાન હૃદયને તારો સ્પર્શ થતાં, જીવન તરફનું મારું સમગ્ર દૃષ્ટિબિન્દુ ફરી ગયું; તો પછી ' વ્યવહારુ ' લોકો તારા પન્થની નિન્દા કરે તેની દરકાર હું શા માટે કરું ?

પહેલો દિવસ : (પૃ. ૧૧૫) પ્રગટ થયું ' ભર્મિ. '

શિરત્રાણુ-મસ્તકના રક્ષણ માટે પહેરાતા ટોપ, helmets. અનીક-સૈન્ય. ગોરબ્યો-ઘેરાયો. વલય-કંકણ. પં. ૩૧, ૩૨-ગ્રીષ્મમાં હિમ ઓગળે તેમ વૃદ્ધોની વૃદ્ધાવસ્થા સરી ગઈ અને તે પણ તરુણોનું શૌર્ય દાખવવા લાગ્યા. ધૂર્જટિ-શિવ. કુન્દ-એક જાતનું પુષ્પ. મધવા-ધન્વ. રુધિર-કર્દમે-રણભૂમિ પર વહેતા લોહીથી થયેલા કાદવમાં. પં. ૭૭-ધનુષ્યની પણ છ કાન સુધી ખેંચીને બાણ છોડયું.

બીજો દિવસ : (પૃ. ૧૨૦) પ્રગટ થયું ' પ્રસ્થાન. '

તર્જના-ધમકી, તિરસ્કાર. ત્રસ્ત-ભડકેલા. પત્રરથો-પક્ષીઓ; સટા-કેશવાળી. મહીધર-પર્વત. પ્રવહ-પૂર. પ્રાવૃષ્ઠે-વર્ષાઋતુમાં. શિંખિર-છાવણી.

ત્રીજો દિવસ : (પૃ. ૧૨૫) પ્રગટ થયું ' પ્રસ્થાન. '

વડવાનલ-સમુદ્રમાં રહેલો અગ્નિ. સીંચાણુ-ગાળ, શકરા. વૃક્ષકોટર-ઝાડની બમોલ. દુર્ધર્ષ-પ્રચંડ. મૃતકલ્પ-મરવાની લગભગ અણી પર આવેલું. વિનતા કેરો પુત્ર-ગરુડ. પુષ્કર-પ્રલય કાળે વરસતો મેઘ. ક્ષત્ર-ક્ષત્રિયને છાજતું શૌર્ય. સવ્યસાચી-અર્જુન. શિલીમુખ-બાણ. રુષ્ટ-ક્રોધે ભરેલા. દામિની-વીજળી. દુર્દાન્ત-મુસ્કેલીથી કાબૂમાં રહે તેવી.

મહાપ્રસ્થાન : (પૃ. ૧૩૫) પ્રગટ થયું ' ભર્મિ. '

પં. ૧ થી ૨૨-ધોર શાન્તિથી નિશ્ચેષ્ટ થયેલું વિશ્વ અને યુધિષ્ઠિરના અન્તરની વ્યગ્રતા. વિશ્રમ્બ-વિશ્વાસુ; સ્થિર. પં. ૨૩ થી ૬૪ નો વિષય દ્રૌપદીનાં નયનો છે. તે નયનોથી વ્યક્ત થતા વિવિધ ભાવો જ પાંડવોના જીવનપ્રસંગોનું પ્રેરણાત્મક બળ; એ નયનો જોતાં આજે યુધિષ્ઠિરના હૃદયમાં જીતકાળની સ્મૃતિઓ ઝળે છે. નમેરા-નિર્દય. નોધાર-

નિરાધાર. પં. ૬૪ થી ૧૧૬ નો વિષય દ્રૌપદીનું સ્મિત. તે સ્મિત પર તો પાંડવોનું જીવનસુખ અવલંબતું હતું. તેથી જ આજે તે યુધિષ્ઠિરની સ્મૃતિને પોષે છે. પં. ૬૫, ૬૬-આ સ્મિતને લીધે વૃદ્ધ દ્રૌપદી થે નવોઢા મુગ્ધા જેવી લાગે છે. પંકિત ૭૯ થી ૧૦૨-દ્રૌપદીના સ્મિતનું કારણ યુધિષ્ઠિર સમજી શકતા નથી, એટલે તે જાતજાતના તર્કવિતર્કો કરે છે. આ સ્મિત શાને લીધે ફરકતું હશે? શું એ નિદ્રાની દુર્લભ સંજીવનીનો અમતકાર હશે કે તેને લીધે જીવનનો બધો વિષાદ ને બધી નિરાશા શમી જતાં, માત્ર સુખસ્વપ્નો જ અન્તરમાં ઉદ્ભવે? કે પછી સ્ત્રીહૃદયની વેદનાઓ શમાવવા માટે કુદરતે પોતે જ આવાં નિરુદ્દેશ સ્મિત વસાવ્યાં હશે? અથવા તો આ સ્મિત, આટઆટલાં દુઃખ વચ્ચે પણ હસી શકનારી દ્રૌપદીના ક્ષાત્રની વિશિષ્ટ ગ્રભા હશે; કદાચ આ સ્મિત દ્વારા એ પોતાની દુઃખી જાતને છેતરી પણ રહી હોય; કે પછી અગમ્ય ભાવિમાં પણ પોતાના મનોરથો સિદ્ધ થવાનો એને સંભવ ભાસ્યો હોય ને તેને લીધે આ સ્મિત ફરકતું હોય. અંગવદલી-અંગરૂપી વેલ. પંકિત ૧૧૩ થી ૧૨૪-યુધિષ્ઠિર તર્કવિતર્કો કરતા ઊભા છે ત્યાં વાયુની લંહરિને લીધે દ્રૌપદીના શ્વેત કેશની એક લટ તેના અધરોષ્ટ પર ગોડવાય છે. તે જોઈને દુઃશાસને દ્રૌપદીના કેશનું મર્દન કર્યું હતું, કેશની આ લટોને લીધે જ તેનું સ્મિત આથમી ગયું હતું અને તેમાંથી જ આખું મહાભારત મંડાયું હતું તે પ્રસંગો યુધિષ્ઠિરને યાદ આવે છે. ભૈરવ-ભયંકર. પંકિત ૧૩૭ થી ૧૫૮ યુધિષ્ઠિરનાં નેત્રો પાસે યુદ્ધનાં સ્મરણો તરી રહે છે. માનવમેધ-નરયજ્ઞ. આ તે યુદ્ધ કે ઊછળી ઊછળીને ત્રિલોકને જોળી દેવાને મથતો, ધરતીને પોતાના ઉત્પાતથી પીસી નાખતો ને આકાશને પણ જાણે ઉથલાવી પાડતો, ગાંડો મનુજનિધિ? આ તો જાણે પૃથ્વીના પેટાળમાં સૂતેલા બધા થે ભૂકમ્પો એકીસાથે જગ્યા હોય ને પોતાના આજૂકોને વીંઝી વીંઝીને પૃથ્વીનો સાંધે સાંધો ઢીસો કરી નાખતા હોય ને રુદ્રના તાંડવ વખતે તેના ડમરુના તાલે તાલે

નાચી રહ્યા હોય તેવું લાગે છે. અથવા તો, આ તો જાણે અંઝા-
નિલના ઘોડા પર બારે મેઘને પડાણીને રુદ્ર બતે જ ત્રિલોકનો વિધ્વંસ
કરવા માટે, આકાશના ગ્રહો અને ઉપગ્રહોને દડાની માફક ઊછાળતા,
ને પોતાની ગર્જનાથી ભુવન ભુવનના સૂર્યોને લયથી નિસ્તેજ બનાવી
દેતા, ચોમેર દોડી રહ્યા છે. કે પછી નાનાં બાળકોની ખોપરીઓની માળા
પહેરેલી, અંગેઅંગમાંથી ઝેર વરસતી ને અગ્નિની ઝાળથી ધડાયેલી,
તાજાં લોહીથી નીગળતી, ને ખખર લઇને ધૂમતી ચંડિકા પોતાની
ત્રાડોથી ને અદ્દહાસથી દશે દિશાઓને ભરી મૂકે છે? આ પંક્તિઓ
અને પં. ૧૬૬ થી ૧૮૬નું વર્ણન અત્યંત સુંદર ને કવિની લાક્ષણિક
“અપૂર્વ ઔચિત્યવાળી શબ્દ યોજના”નો નમૂનો છે. પંક્તિ ૧૭૨,
અંગાંગખંડ-શરીરના અવયવોના ટૂકડા. હિમશૃંગ-હિમમય શિખર.
પં. ૧૮૧-વૃદ્ધ હોવા છતાં નવયુવાન હોય તેવા દીપ્તિવાળા. પં. ૨૧૦ યુધિષ્ઠિર
‘યુદ્ધમાં’ ખોલે છે; પણ તરત જ તેમને એ યુદ્ધની ક્ષુદ્રતા યાદ આવે છે.
એ તે યુદ્ધ કહેવાય? એ તો પ્રપંચના ખેલ હતા. અને પંક્તિ ૨૧૧ થી
૩૪૬ સુધી એ પ્રપંચો જ એમને યાદ આવે છે. એમાં જે જે નિર્ણાયક
પ્રસંગ બન્યો તે પ્રત્યેક, સૌર્યથી નહિ પણ છળથી જ બન્યો હોવાનું
યુધિષ્ઠિરને લાગે છે. બીજમ, અભિમન્યુ, દ્રોણ, કર્ણ, દ્રૌપદીના પુત્રો,
અને દુર્યોધન: આ બધાનું મૃત્યુ દગાથી જ થયું. તેમાં ય દ્રોણના
વધના સ્મરણ વખતે, પોતે એ પ્રપંચના નિમિત્ત હોવાથી પંક્તિ
૨૯૧, ૨૯૨માં તેમના હૈયાના મર્મ હલી રહે તે ઉચિત છે. પંક્તિ ૩૧૧-
૩૧૨ આ કાવ્યના, અને કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધના વક્તવ્યના પૂર્વાર્ધ જેવી અને
પંક્તિ ૩૫૧, ૩૫૨ ઉત્તરાર્ધ જેવી છે. ધર્મ અને ન્યાયના નિયમો
પ્રમાણે શરુ થયેલા યુદ્ધમાં પણ (જુઓ કવિનું ‘યુદ્ધારમ્ભ’) પ્રસંગો-
પાત્ત પ્રપંચ અને છળ લાગતાં, તેનો વિજય પણ વિજેતાને કેવો ખિન્ન
બનાવી મૂકે છે અને છળનો પ્રતિકાર છળથી કરવા જતાં છળ મરતું
નથી પણ ઉલટું વધારે પ્રગળ છળ અવશિષ્ટ રહે છે, તે આ પ્રસંગ-

માળામાં કુશળતાથી જતાવવામાં આવ્યું છે.

પંક્તિ ૨૪૩, ચમૂ-સૈન્ય. છિન્ન-કપાયેલી. પં. ૩૧૪, આચાર્યદેવે મારા શબ્દમાં વિશ્વાસ મૂક્યો અને મેં તેમને છેતર્યા? પંક્તિ ૩૨૪-જુઓ 'સવ્યસાચી', જાને હાથે જાણુ છોડી શકનાર અર્જુનની 'કલા'! એવું કટાક્ષમય વર્ણન છે. પં. ૩૫૩, સેન માથે-શર્યા પર. પં. ૩૮૬, 'કાલ શો!' એ ઉદ્દગાર, યુધિષ્ઠિરના અત્યાર લગીના મૂક ચિન્તનની ભૂમિકાનું ગૂઢ સૂચન કરે છે. પંક્તિ ૪૦૧, ૪૦૨, પોતાની મૂંઝવણમાંથી યુધિષ્ઠિરને માર્ગ મળી જાય છે એટલે સ્મિત. આખા કાવ્યમાં પ્રકૃતિની ભૂમિકા બહુ ઉચિત રીતે રચવામાં આવી છે; તેમાં પણ પં. ૩૬૫ થી ૪૨૨ સુધીની પ્રત્યેક લાવને અનુકૂળ નિર્સર્ગચિત્રોની રચના તો અપૂર્વ કૌશલ્યુક્ત છે. પં. ૪૦૩, ઓમવિહારિણી-આકાશમાં વિહરનારી વીજળી. લસતપ્રભા-ચળકતી પ્રભા. પં. ૪૦૫, યુધિષ્ઠિરનું મંથન શમી ગયું હોવાથી અને ચોતે નિર્ણય પર આવી ગયા હોવાથી, એમની ગતિ પણ હવે લયડતી નથી રહી; પણ પ્રૌઢ અને ધીર જતી ગઈ છે. પં. ૪૦૭ થી ૪૧૦, યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીનું સ્મિત પહેલાં જોયું ત્યારે તે અસ્વસ્થ હતા : અત્યારે સ્વસ્થ છે. એટલે દ્રૌપદી પણ એમને સ્વસ્થ દેખાય છે. વળી, કાવ્યનો આરંભ તેમ જ અન્ત પણ દ્રૌપદીના સ્મિતથી કરવાથી કાવ્યનાં સંવિધાનમાં *unity*, એકાગ્રતા પણ આવે છે. પંક્તિ ૪૨૧, ૪૨૨-ઉષા ઉગી છે; છતાં ચન્દ્રનું તેજ હજી ઝાંખું નથી પડ્યું. યુધિષ્ઠિરને એ ચન્દ્રતેજથી શ્વેત જાનેલા મેઘમાં હિમાલય દેખાય છે. આમ યુધિષ્ઠિરે હિમાલય જવાનો નિર્ણય કરી લીધો છે એનું સૂચન ઘણી જ કલાથી થઈ જાય છે. પં. ૪૨૫, વિતાન-ચંદ્રવો. પં. ૪૩૫, શિખી-મોર. પં. ૪૩૬, માતરિશ્વા-વાયુ. પં. ૪૪૬-તીવ્ર હૃદયમન્થન પછી યુધિષ્ઠિરનાં તપ અને પુણ્યના લવ્ય વિજયના પ્રતીકસમી ચરણપંક્તિનું વર્ણન 'પૃથ્વી'માં વધારે સમર્થ, સુંદર

અને સ્મૃતિને બાંહે તેવું થયું છે. પંક્તિ ૪૭૧, મુમૂર્ષા-મોક્ષની ઇચ્છા. '૪૨૩ મી લીટીથી શરુ થતા અંતિમ વિભાગને જે સુંદર ધ્વનિથી સંપેટ્યો છે તેવો સુભગ ધ્વનિપ્રકાર આપણાં તો આપણાં, પણ પરસાહિત્યમાં જે વિરલ જ છે.'

શ્રી. રાહરરાય માંડલ.

૪૭૬ : આનન્ત્ય : જ્યાં વ્યવહાર આદર્શમાં પરિણમે છે, જ્યાં સ્વાર્થ પરમાર્થમાં લીન થાય છે, જ્યાં રાગ વૈરાગમાં રમે છે, જ્યાં વ્યષ્ટિ સમષ્ટિમાં મળે છે, જ્યાં જન્મ અને મૃત્યુનાં બન્ધન તૂટતાં હોવન અખંડ ચેતનપ્રવાહમાં વહે છે.

શુભયોગ : (પૃ. ૧૫૯) પ્રગટ થયું ' ગુજરાતી. '

કિતવ-હંગારો, કપટી. નિયમી-અંકુશમાં રાખી. જનકજન-સીતા. પંક્તિ ૭ થી ૧૨-પ્રિયતમાની સાથે વાંચેલાં શાકુન્તલ, ઉત્તરરામચરિત અને મેઘદૂતનો આ પંક્તિઓમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. પંક્તિ ૧૩ થી ૧૫-અને હોવનના કલહોથી કલાન્ત થયેલાં આપણાં બંનેનાં હૃદયોએ મળીને, અત્યંત મધુર દાબ્યક્રજોનો આસ્વાદ લેતાં લેતાં અનેક રાત્રિઓ ગાળી. વદન-અબ્જ -વદનકમળ.

તને પૂછું મૈયા ! (પૃ. ૧૬૨) પ્રગટ થયું ' લોકવાણી. '

આર્જવ-ઝજુતા; સરળતા.

મર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ : (પૃ. ૧૬૪) પ્રગટ થયું ' પડકાર. '

વર-ઉત્તમ. કરથી-કિરણથી. આશા-દિશા. નવકાલ વિધાતા (૧) સૂર્ય; શ્લેષથી (૨) યુગવિધાયક વિભૂતિ. વરેણ્ય-પ્રચ્છવા યોગ્ય.

ત્રેમતણી કલાથી : (પૃ. ૧૬૫.) કવિના મિત્ર ઉમેદલાઈ મણિયારના લગ્ન પ્રસંગે રચાયેલું.

‘સન્ધ્યા તણા’ને બદલે ‘સન્ધ્યા તણાં’ વાંચવું. શોભન-સુન્દર.

પંક્તિ ૯, ૧૦-સરખાવો પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્પૂર્ણમદુન્યતે ।

પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ॥

બદલો ! (પૃ. ૧૬૬) પ્રગટ થયું ‘પ્રસ્થાન.’

કુરુક્ષેત્રના ખંડોની માફક, પ્રણયકાવ્યો પણ આ કવિની વિશિષ્ટતા છે. પ્રણયનાં, વિરહનાં, ઔત્સુક્યનાં અને પ્રણયજન્ય ધૃખ્યાંનાં જે જે કાવ્યો આ કવિએ લખ્યાં છે તે સહુમાં આ કાવ્ય પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવી શકે છે. પોતાની પ્રિયતમાનાં ચરણમાં કવિ પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ, પોતાની સર્વ કવિતા અને પોતાના જીવનનો સમસ્ત રસ અર્પી દે છે; અને એ માટે કવિ પોતા માટે કશો ખાસ બદલો પણ માગતો નથી. એ તો સમસ્ત ધનદળમાંથી, જેમ બીજાને મળે છે તેમ પોતાને પણ જળવું એકાદ બિન્દુ મળે એમ ઇચ્છે છે. પણ કવિની એટલી આશા પણ સફળ નથી થતી. અને કવિની પ્રણયમૂર્તિ કવિના સમસ્ત અર્પણના બદલામાં પોતાનું સ્મિત એને આપતી નથી. કવિ, આથી, ધડીક નિરાશ થાય છે. પણ તરત જ એને સમજાય છે કે આ જગતમાં જ્યાં વસ્તુમાત્રને પોતપોતાનું અને પરસ્પરસ્વતંત્ર મૂલ્ય હોય ત્યાં એક વસ્તુના બદલામાં બીજી વસ્તુ મળી કેમ શકે? ઉપા, સન્ધ્યા કે ચન્દ્રરેખા, આકાશગંગા કે શુક્રતારા, મેઘ કે સમુદ્રની ગર્જના, પુષ્પોના પરાગ કે કોયલનાં ફૂજન, મયૂરની કેકા કે શિશુનું અનિમિત્ત હાસ કે માતૃત્વની લ્હાણુ જેવો પ્રસ્નવ : આમાંનું કોઈ પણ અમુક વસ્તુના બદલામાં મળી શકતું નથી; તો પછી પ્રણય જેવા પ્રણયનું મૂલ્ય માગવું, તેના બદલામાં કંઈક પણ મળવાની આશા રાખવી એ અયોગ્ય નથી? કવિને પ્રણયનું આ રહસ્ય-પ્રણયની ધન્યતા પ્રણયના દાનસાતત્યમાં રહેલી છે, તેના પ્રત્યુપકારની આશામાં નહિ એ રહસ્ય-સમજાય છે ને તેની નિરાશાનું સમાધાન થાય છે.

સખી ! આજે : (પૃ. ૧૬૯) પ્રગટ થયું ' શારદા. '

' વિહંગકલનાદો ' ને બદલે ' વિહંગકલનાદો ' વાચવું. પ્રણયિનીના સહચારમાં પ્રકૃતિ નવી જ શોભા ધારણ કરી રહે છે.

સખ્યની ધન્યતા : (પૃ. ૧૭૦) પ્રગટ થયું ' કુસુમ. '

નવા પ્રાણે : (પૃ. ૧૭૧) અપ્રગટ.

અંહી-દેવલાલી બાલગૃહ, દેવલાલી કેમ્પમાં.

ઘડીક : (પૃ. ૧૭૪) પ્રગટ થયું ' આરામ. '

વિરૂપ-કદરૂપી.

કહું હું ઉરને : (પૃ. ૧૭૫) પ્રગટ થયું ' મોનમગ્નહ. '

' ઘડીક ' માં સૂચવાતો પ્રણય વિશેનો વિચારપ્રવાહ આ કાવ્યમાં નવી દિશામાં આગળ વધે છે. મૃગજળ જેવા દૂર ને દૂર રહેતા પ્રણયને દૃઢતા હૃદયને વ્યવહારુ યુદ્ધિ કપટો આપે છે : ' પ્રણય જેવી અશક્ય વસ્તુનો માર્ગ તે ક્યાં લીધો ? ' પણ હડીલું હૃદય ઊંડી શ્રદ્ધાથી જવાબ આપે છે : ' પ્રણય અશક્ય હોય તો ભણે હોય; પણ એને આધારે જ મારો વિકાસ થાય છે. આમ જો મારું જીવન એના હાથમાં હોય તો મને મરણ પણ એના હાથે જ મળે તેમાં ખોટું શું ? ' આમ ' ઘડીક ' માં સૂચવાતો પ્રણય તરફની મુગ્ધ દંષ્ટિ આ કાવ્યમાં દૃઢ શ્રદ્ધાનું રૂપ લે છે.

સાંપ્રત—વર્તમાન કાળ.

એને હાસ્યે : (પૃ. ૧૭૬) પ્રગટ થયું ' પૂર્ણિમા. '

શ્રી ગુલાબકુંવરબા ઇન્દ્રનંદ વેલકેર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, જામનગર, ના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે વાંચેલું. એને-બાળકને.

મહત્વની શુદ્ધિ

પૃ. ૧૫૬, પંક્તિ ૪૬૯, 'ઝરી' ને બદલે 'ઝૂરી' વાંચવું.

~~૩૧૬૩૭~~

૩૨૬૬૭

જુથનલકુમાર મેરુભાઈ પરમાર.

સારિલા

540

8G1 Ara
Zarim
32669

મહારાજલાલ કંપેરી